

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΕ' • ΔΡ. ΦΥΛΛΟΥ 177 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2002 • ΣΕΒΑΤ - ΑΔΑΡ 5762

Η υπόθεση του ανθρώπου

Του κ. ΚΩΣΤΑ Ε. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ αντιμέτωπος, ο άνθρωπος ανταγωνιστής του Θεού, με τα μέσα που του χάρισε ο Θεός, έφτασε στο τρομερό χείλος της μοίρας του. (Αυτό το ρίγος εξέφρασε ο Dürrenmat στους «Φυσικούς» του). Ενώ, λοιπόν, ήλθε σε ανοιχτή ρήξη με τον εαυτό του - και με την ψυχή του, και με τον πυρήνα πλέον του πνευματικού του πολιτισμού - από το 1914 κι εδώ, δεν μοιάζει σήμερα να έχει ρυθμίσει την ρήξη αυτή.

ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙ την ρήξη αυτή, σημαίνει πως δεν κατόρθωσε να καθυποτάξει τον μηδενισμό του υπάρχειν, αλλά επέτυχε τα σπουδαία και θαυμαστά που στο μάκρος του κειμένου αυτού επισημάνθηκαν. Θαυμαστά, γιατί με τρόπους που σε αφήνουν κυριολεκτικά ενεό, ο άνθρωπος, αναπτύσσοντας ωσάν εξοντωτική επιδημία τη θηριωδία του / την αρνητικότητά του, ανέπτυσε παράλληλα και την αγαθοποιό δημιουργικότητα / θετικότητά του. Ωσάν να επιχειρούσε, στο μάκρος του αιώνα, την ανίερη σύζευξη του Κακού με το Καλό, την απάλειψη του διαχωρισμού ανάμεσα σε Καλό και σε Κακό, τον αποχαρκτηρισμό τους. Φανέρωνε έτσι κάτι αυθεντικά τραγικό: πως είχε χάσει τα σεπτά μέτρα του Καλού και του Κακού και πια δεν κατόρθωνε να τα ξεχωρίσει. Για να καταντήσει να είναι απαθής προς όλα - και τότε να φτάσει στον αποσυσχετισμό του από την Ιστορία. Η κατάσταση αυτή

συνιστά βιώσιμη απελπισμένη «της γοητείας της αβύσσου του μηδενός» (W. Benjamin). Και πάνω από την άβυσσο αυτή ο άνθρωπος ανάρτησε κατορθώματα τέτοια που βελτιώνουν τη ζωή σημαντικά και προσφέρουν νέες εκκινήσεις στον 21ο αιώνα. Διεύρυνε τον σωματικό του χώρο με την κατάκτηση της Σελήνης και τον Τουρισμό αλλά συρρίκνωσε τον μύχιο, τον μέσα του χώρο.

Η ΡΙΖΙΚΗ ΑΥΤΗ ΑΝΤΙΘΕΣΗ / αντιφατικότητα κάλυψε με μια μοιραία, θα έλεγα, ατέλεια τα επιτεύγματα εκείνα που αναφέρονται ευθέως στον άνθρωπο: τον περιορισμό της φτώχειας πριν απ' όλα. Πρόκειται για μια δυναμική κατάσταση που με τον κυνικό τρόπο των οικονομικο - πολιτικών υπολογισμών δέχεται με απάθεια πως το 25% του πληθυσμού μιας «πολιτισμένης» χώρας είναι ακόμη - και καταδικάζεται να παραμείνει - στη φτώχεια, ώστε να ζήσει σε μια υστερική ευμάρεια το 75%. Τα ποσοστά αυτά γίνονται ζοφερά όταν πρόκειται για τις λεγόμενες υπανάπτυκτες χώρες - που θα παραμείνουν υπανάπτυκτες όσο το άνοιγμα της ψαλίδας, της απόστασης ευμάρειας από τις υπεραναπτυγμένες δεν ελαττώνεται.

Ο ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΥ, άλλο περίλαμπρο επίτευγμα, συντέλεσε στην πληθωριστική αύξηση των γνώσεων σε περιοχές του πλανήτη, όχι σε όλες τις χώρες, αλλά όχι στην προώθηση

Συνέχεια στη σελ. 28

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Μικρογραφία χειρογράφου που απεικονίζει Εβραίους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με χαρακτηριστικό ένδυμα. (Μονή Διονυσίου 150, 10ος αι., Αθως-Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

Γενική άποψη της Κωνσταντινούπολης, με πρώτο πλάνο την περιοχή του Πέραν και του Γαλατά και τον Βόσπορο να διαχωρίζει την ανατολική από την ευρωπαϊκή Τουρκία. Στο βάθος τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης, κοσμικά και θρησκευτικά.
Χαλκογραφία του Johann Friedrich Probst

Οι Ρωμανιώτες στην οθωμανική περίοδο

Της Καθηγήτριας κας MINNA ROZEN

Ο Εβραίοι της Ιβηρικής όταν εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά το τέλος του 15ου αιώνα, αποκαλούσαν τους ντόπιους Εβραίους «Ρωμανιώτες». Η λέξη προερχόταν από το «Ρώμη», που ήταν συνώνυμη της «Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» αν και το κάθε τι σ' αυτήν ήταν ελληνικό. Οι Οθωμανοί, επίσης, καλούσαν το Βυζάντιο «Ρώμη». Σε τι διαφέρανε οι Ρωμανιώτες από τους νεοεγκατασταθέντες; Πρώτα πρώτα οι Ρωμανιώτες είχαν ζήσει εκεί επί γενεές. Και σ' αντίθεση με τους νεοερχομένους, μιλούσαν την τοπική γλώσσα - Ελληνικά. Τα ονόματά τους επίσης, διαφέρανε. Ενώ οι Εβραίοι της Ιβηρικής και της Ιταλίας είχαν οικογενειακά ονόματα, οι άρρενες Ρωμανιώτες έπαιρναν το όνομα του πατέρα τους (π.χ. Yaqan ben Yoan) και οι γυναίκες Ρωμανιώτισσες είχαν Ελληνικά ονόματα όπως Αναστασία, Σταματία και Αρχοντούλα.

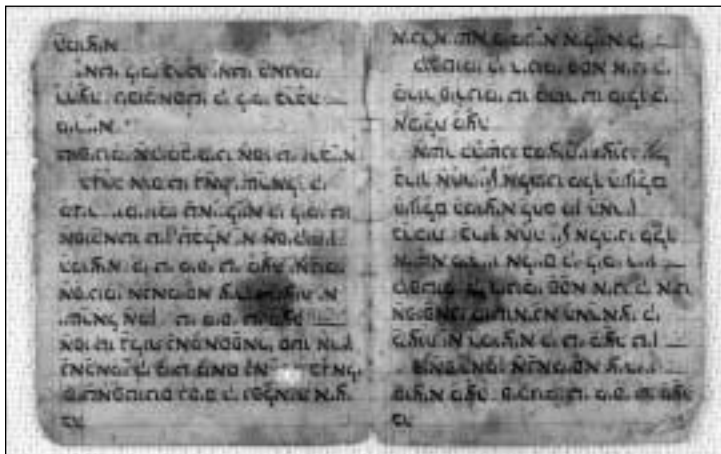
Οι Ρωμανιώτες κατά κάποιον τρόπο είναι αφανείς στην ιστοριογραφία των Εβραίων της Οθωμανικής περιόδου. Ο πρώτος λόγος γι' αυτό θεωρείται η αριθμητική υπεροχή των Ισπανών Εβραίων. Δεύτερος λόγος είναι το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ραββινικής λογοτεχνίας, που αποτέλεσε την κύρια πηγή για την ιστοριογραφία των Εβραίων γράφτηκε από Ισπανούς Εβραίους. Τέλος, στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, τα κύρια κέντρα της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, ο ισπανικός τρόπος ζωής ήταν κυρίαρχος. Κατά

συνέπεια, οι επαρχίες συνήθως αγνοούνται όταν γράφεται η ιστορία.

Κατά τα μέσα του 15ου αιώνα, όταν οι Οθωμανοί κυριεύσαν την Κωνσταντινούπολη, η πόλη είχε σχεδόν εγκαταλειφθεί από τον ελληνικό πληθυσμό - οι περισσότεροι από τους οποίους είτε φύγανε είτε σκοτωθήκανε από τους κατακτητές. Ο Μεχμέτ II αποφάσισε να ξαναδώσει στην πόλη τον ρόλο της πρωτεύουσας και γι' αυτό κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες να την εποικίσει με νέο πληθυσμό. Μία από τις μεθόδους του ήταν η μεταφορά πληθυσμών στην Κωνσταντινούπολη από επαρχίες που κυβερνούσαν οι Οθωμανοί. Οι πληθυσμοί αυτοί ανήκαν και στις τρεις θρησκείες - Ισλαμισμός, Χριστιανισμός και Ιουδαϊσμός.

Ευτυχώς μπορούμε να σχηματίσουμε τον χάρτη των κοινοτήτων των Ρωμανιωτών πριν την κατάκτηση - διότι δύο διαφορετικές πηγές μας δείχνουν τα μέρη από τα οποία μεταφέρανε τους Εβραίους. Αυτές είναι κατάλογοι εβραϊκών συναγωγών στην Κωνσταντινούπολη οι οποίοι, λόγω του χρόνου που συνταχθήκανε, μας δείχνουν καθαρά ποιες από τις συναγωγές ανήκουν στους Ρωμανιώτες.

Η πρώτη πηγή προετοιμάστηκε από τους Οθωμανούς για λόγους φορολογικούς. Οι απελαινώμενοι Εβραίοι δεν είχαν δικαίωμα να εγκαταλείψουν τον τόπο διαμονής τους και έπρεπε να πληρώσουν φόρους στον τόπο εκτόπισής τους. Αυτό τους ξεχώριζε από τους

Χειρόγραφο με οδηγίες για τον εορτασμό του Πέσαχ στη γραϊκο - ιουδαϊκή - ελληνική γλώσσα (ρωμανιώτικη) γραμμένη με εβραϊκούς χαρακτήρες. [Γιάννενα, δωρεά Εστρέας Κοφινά - Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος]

Εβραίους που κατοικούσαν στην πόλη λόγω δικής τους επιλογής. Αυτός ήταν ο λόγος που ήταν γραμμένοι σε χωριστούς καταλόγους. Οι κατάλογοι είχαν τις επιγραφές sürgün (εκτοπισμένοι) και Kendi gelen (ελευθέρως βουλήσεως).

Η δεύτερη πηγή ήταν ένας κατάλογος συνταγμένος από τη ραββινική εξουσία των Εβραίων της πόλης. Διαφορές στους κληρονομικούς νόμους των Ρωμανιωτών και των Ισπανών Εβραίων προκαλούσαν πολλές προστριβές ιδιαίτερα σε μικτούς γάμους. Τα προβλήματα έγιναν ακόμη πιο σύνθετα κατά τον 17ο αιώνα όταν οι άνθρωποι άρχισαν να συμμετέχουν σε συναγωγές που δεν είχαν καμιά σχέση με τους τόπους από όπου είχαν έρθει οι πρόγονοί τους. Από τη στιγμή που η καταγωγή μιας συναγωγής είχε πολύ πρακτικές επιρροές στη ζωή των μελών της, οι ραββίνοι συνέταξαν έναν κατάλογο αναγνώρισεως των συναγωγών των Ρωμανιωτών.

Αυτές οι δύο πηγές καταγράφουν όλα τα μέρη απ' όπου οι Οθωμανοί εκτόπισαν τους Ρωμανιώτες Εβραίους στην Κωνσταντινούπολη. Κι ενώ βρισκόνταν στην Κωνσταντινούπολη, αυτοί συνεχίζανε να καλούνται με το όνομα του παλιού τόπου κατοικίας των.

Ο παρακάτω κατάλογος του Ρωμανιωτικού Εβραϊσμού κατά τον ιστορικό αυτό σταθμό χρησιμοποιεί τα γνήσια ονόματα στις εβραϊκές και τουρκικές πηγές. Τα ονόματα στις γλώσσες που μιλούνται τώρα - ελληνικά, τουρκικά, βουλγαρικά ή σερβο - κροατικά - δίδονται σε παρένθεση.

- Poli (= the city = Κωνσταντινούπολη - Ινσταμπούλ)
- Izdin (Λαμία)
- Igriboz (Ευρίπος)
- Demotika (Διδυμότειχον)
- Saloniki (Θεσσαλονίκη)
- Nibelu (Νικόπολη)
- Yarbolu
- Karaferye (Βέροια)

- Okhri (Οχρίδα)
- Istip
- Siroz, Siron (Σέρρες)
- Tire
- Sinop
- Borlu
- Adalia (Ατάλια)
- Edirne (Ανδριανούπολη)
- Kasriye (Καστοριά)
- Palatia

Αυτός δεν είναι ένας πλήρης κατάλογος των κοινοτήτων των Ρωμανιωτών. Λείπουν μέρη όπως η Άρτα, τα Γιάννενα, η Πάτρα, Ναύπακτος, Λάρισα, Mizistra, Κέρκυρα, Χαλκίδα, Ζάκυνθος, Κρήτη, Νάξος - και εκτός Ελλάδος, μέρη όπως Σόφια, Φιλιππούπολη, Καλλιπόλη, Άδανα και πολλές άλλες.

Η σπουδαιότητα αυτών των καταλόγων έγκειται στο ότι μας παρουσιάζουν έναν κόσμο που δεν υπάρχει πλέον. Όταν η ρωμανιώτικη κοινότητα της Σινώπης εκπατρίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, η Εβραϊκή κοινότητα της πόλης έπαυσε να υπάρχει. Το ίδιο συνέβη και στην Ατάλια και στο Borlu. Ενώ όταν φθάσανε οι Ισπανοί Εβραίοι ξαναζωντανέψανε μερικές από αυτές τις κοινότητες. Οι νέες εβραϊκές εποίκισεις σ' αυτά τα μέρη ήταν καθαρά ισπανικές, όπως συνέβηκε στη Θεσσαλονίκη και Tire.

Πόσοι Ρωμανιώτες Εβραίοι ζούσανε σε μέρη που κάποτε ήταν υπό την κυριαρχία των Βυζαντινών;

Διάφοροι παράγοντες μας οδηγούν σε μία εκτίμηση 15.000 σε όλη τη Μ. Ασία και τα Βαλκάνια κατά το δεύτερο ήμισυ του 12ου αι. Από το 1492 μέχρι τον 16ο αι., κάπου 100.000 Εβραίοι από την Ισπανία, Πορτογαλία και Ιταλία εισήλθαν σ' αυτές τις περιοχές - έτσι, στα περισσότερα μέρη οι Ρωμανιώτες θεωρούνταν από τους νεοεγκατεστημένους σαν μια πολιτιστική μειονότητα.

Ποια ήταν η οικονομική θέση αυτής της μειονότητας. Με την αφομοίωσή τους από τους Εβραίους της Ιβηρικής θα νόμιζε κανείς ότι οι Ρωμανιώτες ήταν φτωχοί. Τουναντίον, υπάρχουν πολλά δεδομένα για μια τελείως διαφορετική εικόνα των sürgün. Ένα από τα πρώτα μέρη εις το οποίο εισήλθαν οι Οθωμανοί στην Κωνσταντινούπολη ήταν η Εβραϊκή συνοικία Vlanga. Τα αρχεία αναφέρονται με θαυμασμό στην ομορφιά και τον πλούτο των εκεί σπιτιών. Αυτό δεν είναι το μόνο στοιχείο για την οικονομική κατάσταση των Ρωμανιωτών.

Η μελέτη του Halil Inalcik, «Οι Εβραίοι στην Οθωμανική Οικονομία 1450 - 1500», μας δίνει μια ενδιαφέρουσα εικόνα της ομάδας αυτής. Πάντως η μελέτη του Inalcik αν και λεπτολόγος ως προς τα οικονομικά δεδο-

μένα εν τούτοις δεν παρουσιάζει το κοινωνικό πορτραίτο. Μία προσεκτική μελέτη των πληροφοριών αποκαλύπτει μια ομάδα έντονα δραστηριοποιημένη στο διεθνές εμπόριο και την ενοικίαση φόρων, πράγμα που απαιτούσε και ένα αξιόλογο κεφάλαιο. Π.χ. το sicil της Προύσα στα έτη 1479 - 1491 αναφέρει 13 εβραίους εμπόρους με ευρεία κλίμακα συναλλαγών στα μπαχαρικά και το μετάξι από την Προύσα, και Δαμασκό της Συρίας μέχρι το Astarabad στο Ιράν. Όλοι αυτοί ήταν sürgün κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης. Η καταγωγή τους πήγαινε από την Κασταμονή, την Νικόπολη, την Καστοριά και Tire. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση κάποιου Ya'aqon Ibn Shemariyay από το Balat ο οποίος σε μία μόνο συναλλαγή το 1476 επένδυσε 225.000 akse (4.500 χρυσά δονκάτα) σε μαύρο πιπέρι.

Ακόμα πιο ενδιαφέρων ήταν ο ρόλος των Ρωμανιωτών στην ενοικίαση των φόρων. Στα 1477 - 1488 έντεκα συνεταιρισμοί εβραίων Ρωμανιωτών, σε συνεργασία με Μουσουλμάνους και Έλληνες, απασχολούντο στην ενοικίαση των επικερδών τελωνείων στην Κωνσταντινούπολη, Προύσα και Iştir. Αυτοί διαχειρίζοντο τους φόρους, την αγορά σιτηρών και τη δημοτική ζυγαριά στην Προύσα, τα μεσιτικά στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και Πέραν και τα νομισματοκοπεία της Κωνσταντινούπολης, Ανδριανούπολης και Καλλίπολης, Novabri, Uskub και Σερρών.

Το ποσό που χρειαζότανε για τη συνενοικίαση των νομισματοκοπειών ήταν υπερβολικό. Το 1481, ένας εβραίος ονόματι Βέκτο, υιός του Yeshav'nah, ενοικίασε μαζί με έναν άλλο απροσδιορίστου καταγωγής (Arslan, υιός του Sulayman, τα νομισματοκοπεία της Κωνσταντινούπολης, Ανδριανούπολης, Καλλίπολης για το ποσό των 18 εκατομμυρίων akse.

Έτσι οι οικονομικές δραστηριότητες των surgun, τις πρώτες δεκαετίες μετά την απέλασή τους, δείχνουν πως η ομάδα περιελάμβανε και μια τάξη πολύ πλούσιων ανθρώπων που πρέπει να είχαν φέρει μαζί τους μέρος των κεφαλαίων τους από τους τόπους της καταγωγής των.

Επιπλέον εάν κάποιος ελέγξει τα οθωμανικά φορολογικά αρχεία του 1623, 125 χρόνια μετά το ξεκίνημα της Ιβηρικής μετανάστευσης, θα βρει ότι οι άνθρωποι οι φορολογούμενοι ως aiala (πλούσιος) μεταξύ των Ρωμανιωτών ήταν 15% του πληθυσμού, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό μεταξύ των kendi gelen ήταν 8%. Πέραν από τις όποιες ανακρίβειες αυτοί οι αριθμοί μας δίνουν μια εικόνα της εβραϊκής κοινωνίας στην Κωνσταντινούπολη.

Ένα επιπλέον στοιχείο: σύμφωνα με αυτά τα αρχεία, οι συναγωγές των Ρωμανιωτών έφθαναν το 60% του ε-

βραϊκού πληθυσμού στην Κωνσταντινούπολη το πρώτο ήμισυ του 17ου αι.

Οι Ρωμανιώτες διατήρησαν την ταυτότητά τους περισσότερο απ' ότι συνήθως πιστεύεται. Υπάρχει μια δυνατή τάση στην ιστοριογραφία να βλέπει τους Ρωμανιώτες να αφομοιώνονται από τους Ισπανούς Εβραίους κατά τον 16ο αι. Αλλά η εικόνα αυτή δεν είναι τόσο απλή όσο φαίνεται.

Για να ξεκινήσουμε θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι διαφορετικά μέρη είχαν διαφορετική τύχη. Ξέρουμε ότι η Θεσσαλονίκη εκκενώθηκε από τους Ρωμανιώτες πολύ πριν την απέλασή τους, έτσι είναι περιττή η συζήτηση περί αφομοίωσης των σ' αυτή την κοινότητα. Το ίδιο ισχύει και για την Tire, Manisa, Gelibolu, Canakkale και άλλα μέρη της Ανατολίας. Ενώ το αντίθετο συμβαίνει με την Κωνσταντινούπολη, και τις δύο κοινότητες εκ των οποίων εις μεν την μία δεν είχαμε απέλαση των Ρωμανιωτών ενώ στην άλλη υπήρχε μόνο μερική - δηλ. μέρος όπου Εβραίοι της Ιβηρίας ήρθαν σε αντιπαλότητα με τον υπάρχοντα Ρωμανιώτικο πληθυσμό.

Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε η μεγαλύτερη κοινότητα Ρωμανιωτών, σχεδόν ίση με αυτή των Ισπανών Εβραίων. Η οικονομική τους κατάσταση ήταν πάνω από την κοινή. Ο μισός μη εβραϊκός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης μιλούσε ελληνικά. Όλοι αυτοί οι παράγοντες θάπρεπε να συμβάλουν στη διατήρηση της Ρωμανιώτικης παράδοσης στην Κωνσταντινούπολη. Τι όμως συνέβη πράγματι;

Οι δρόμοι της ιστορίας είναι παράξενοι. Εάν η ανάλυσίς μου είναι σωστή, η κύρια επίδραση πάνω στην ταυτότητα των Ρωμανιωτών στην Κωνσταντινούπολη ήταν ένα γεγονός που φαίνεται να είναι τελείως άσχετο με το θέμα: Τα περισσότερα σπίτια στην Κωνσταντινούπολη ήταν κατασκευασμένα από ξύλο.

Κατά τακτά διαστήματα μεγάλες πυρκαϊές ξεσπάγανε στην πόλη - καταστρέφοντας ολόκληρες συνοικίες αναγκάζοντας τους κατοίκους να αναζητήσουν νέες κατοικίες (είτε με τη θέλησή τους είτε κατόπιν διαταγής της οθωμανικής εξουσίας).

Θα σας δώσω δύο παραδείγματα. Πρώτον η συνοικία Istamatya κοντά στα τείχη της πόλης, στη θάλασσα του Μαρμαρά, κατοικείτο από πολλούς Εβραίους (μαζί με πολλούς Έλληνες). Πυρκαϊές στην Istamatya στους 16ο και 17ο αι. είχαν σαν αποτέλεσμα τη μαζική μετανάστευση στη συνοικία Haskoy. Μαρτυρίες γι' αυτό οι αριθμητικοί τάφοι στο κοιμητήριο της Harkoy που φέρουν το όνομα Istamati, και από το γεγονός ότι ο εβραϊκός πληθυσμός στην Istamatya που αναφέρεται το 1688, δεν υπάρχει στους Οθωμανικούς φορολογικούς

καταλόγους του 1691. Στο δεύτερο παράδειγμα είναι η Εβραϊκή συνοικία του Balkapanlı που ενώ φαίνεται στους καταλόγους του 1639 δεν παρουσιάζεται το 1688. Πάντως το τοπωνύμιο Balkapanlı φαίνεται στο εβραϊκό κοιμητήριο του Haskoy. Η κοινότητα Karaites, μια ελληνόφωνη ομάδα, αναγκάστηκε να φύγει από το Eminonu στο Haskoy μετά την πυρκαϊά του 1595.

Πέραν των Ρωμανιωτών, μετακινούνταν και Εβραίοι της Ιβηρίας. Οι πυρκαϊές δημιούργησαν μια κατάσταση όπου μέλη των Ρωμανιώτικων συναγωγών συμμετείχαν σε συναγωγές άλλων ομάδων. Επιπλέον οι Ρωμανιώτες έπαιρναν και Ισπανούς ραββίνους, και είχαμε και γάμους από τις δύο ομάδες.

Το βιβλίο προσευχής των Ρωμανιωτών, που πρωτοεκδόθηκε το 1519, κυκλοφόρησε για τελευταία φορά το 1573.

Η καταπληκτικότερη αλλαγή στους Ρωμανιώτες, κατά την άποψή μου, ήταν η υιοθεσία της Ladino ως την lingua Franca των Εβραίων. Αυτό συνέβη κατά το τέλος του 16ου αι., παρά τη δυνατή υποστήριξη για τα ελληνικά από τον ελληνικό πληθυσμό στην Κωνσταντινούπολη. Η επιμιξία είναι μια εξήγηση, αλλά όχι αρκετή. Ο σπουδαιότερος λόγος ήταν η χρήση μιας διαφορετικής γλώσσας για να προστατεύσει και να ενδυναμώσει την ομάδα. Μεγαλώνοντας με μια διαφορετική γλώσσα θα εμπόδιζε να έλθει κανείς σε πολύ αδελφικές σχέσεις με τους άλλους και έτσι δεν θα επηρεάζονταν από αυτούς. Τα Ladino εξυπηρετούσαν περισσότερο από τα ελληνικά αυτό τον σκοπό. Οι εσωτερικές μετακινήσεις στην πόλη, οι καταστρεπτικές πυρκαϊές και η συνεχής μετανάστευσις από την Ευρώπη είχαν σαν αποτέλεσμα τη λιγότευση των Ρωμανιωτών στην πόλη. Στο Οθωμανικό φορολογικό αρχείο του 1688, το ποσοστό των Ρωμανιωτών στον Εβραϊκό πληθυσμό έπεσε στο 36%. Σε μία ανταπόκριση του τέλους του 18ου αι., βρισκόμε το ακόλουθο κείμενο:

«Η Leah γυναίκα του Reuven, πέθανε αφήνοντας πίσω τον άνδρα της και τις δύο θυγατέρες της. Ο Reuven είναι μέλος της Συναγωγής της Οχρίδος. Οι συγγενείς της γυναίκας απαιτούν το μερίδιό της από την κυριότητά της, διότι ο Reuven ως μέλος της Συναγωγής της Οχρίδος, μπορεί να κατάγεται από τους Υιούς της Ρωμανίας που οι νόμοι της λένε ότι ο σύζυγος και οι θυγατέρες θα πρέπει να μοιραστούν την περιουσία. Αλλά ο Reuven ισχυρίζεται ότι αυτός και η οικογένειά του κατάνονται από τους Υιούς της Ισπανίας και ότι συμμετείχαν στη συναγωγή όχι για να ακολουθούν νόμους που είναι εναντίον της Torah. Επίσης ισχυρίζεται ότι τα μέλη της συναγωγής δεν ακολουθούν πιστά τους κα-

νόνες των Ρωμανιωτών και ότι κάθε μέρα θα μπορούσε να απαριθμήσει περιπτώσεις που αυτοί ακολουθούσαν τους τρόπους των Υιών της Ισπανίας».

Η εσωτερική δομή της κοινότητας της Κωνσταντινούπολης αποτελούμενη από περίπου 40 διαφορετικές συναγωγές δημιούργησε τη γεωγραφική βάση συμπεριλαμβανοντας τις Haskoy Γουλατά και Balat, Ostakoy και Kuzguncuk με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός θεσμού υπερσυναγωγής. Δεν υπήρχε πλέον χώρος για τον Ρωμανιώτικο πολιτισμό στην Κωνσταντινούπολη.

Αυτή η διαδικασία μπορεί επίσης να έχει συντελεσθεί και λόγω της βαθμιαίας εξαφάνισης ελληνικών ονομάτων από το εβραϊκό ονοματολόγιο. Όταν ανέλυσα στην Πόλη δείγματα από το κοιμητήριο του Haskoy βρήκα οικογενειακά ονόματα του 18ου αι. όπως Καλομίδης Κα, Πάπουλα, Πολιάστρο, Μιζιτράνο, Akshou και Αγγήλης και ονόματα όπως Φαναρία, Καλό, Καλαϊδα, Χορσή, Εστρέλλα, Ειρήνη, Ελένη και Αναστασία. Για τον 19ο αι. βρήκα μόνο ένα ελληνικό επώνυμο Πόλικαθ.

Κατά το τέλος της Οθωμανικής περιόδου δεν θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για Εβραίους Ρωμανιώτες στην Κωνσταντινούπολη. Η μόνη ομάδα που διατήρησε τους δεσμούς με τον ελληνικό πολιτισμό ήταν οι Καραΐτες της Κωνσταντινούπολης. Αποφεύγοντας να παντρεύονται με άλλους Εβραίους και ζώντας μία ιδιωτική ζωή απομονωμένη από μη Καραΐτες, συνέχιζαν να μιλούν Ελληνικά μέχρι τις αρχές του 20ού αι.

Στην επαρχιακή όμως κοινότητα η ιστορία ακολούθησε άλλον δρόμο. Οι νεοερχόμενοι προτιμούσαν να εγκατασταθούν σε κέντρα της Οθωμανικής κυβερνήσεως. Μετά την Κωνσταντινούπολη άλλο αξιόλογο μέρος ήταν η παλαιά οθωμανική πρωτεύουσα Ανδριανούπολη. Αν και πολλοί Ρωμανιώτες απ' αυτή τη βυζαντινή πόλη εντοπίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη, αρκετοί όμως παρέμειναν προσπαθώντας πιο σκληρά απ' ότι αυτοί στην Κωνσταντινούπολη να διατηρήσουν τα έθιμά τους. Το 1688 η Ανδριανούπολη είχε 12 συναγωγές με Εβραίους από την Ιβηρία, Ισπανία και Ashkenazi με σύνολο 533 μέλη καθώς και δύο συναγωγές με Ρωμανιώτες με 118 μόνον μέλη. Μία συναγωγή Ρωμανιωτών από την Ατάλια είχε 56 μέλη. Η δεύτερη αποτελείτο από γηγενείς Εβραίους και άλλους από την Κωνσταντινούπολη με σύνολο 62 μέλη. Ήταν πλέον ζήτημα χρόνου η εξαφάνιση των Ρωμανιωτών από την Ανδριανούπολη.

Ας ρίξουμε, τώρα, μία ματιά στην Άρτα. Γνωρίζουμε ότι πολλοί από τους ντόπιους Εβραίους εκτοπίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όχι όμως όλοι τους. Στο δεύτερο ήμισυ του 16ου αι. υπήρχαν τουλάχιστον 1.500

Εβραίοι στην Άρτα - οι περισσότεροι Ρωμανιώτες. Οι περισσότεροι από τους μετανάστες στην Άρτα ήταν από την Ιταλία. Δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου Ισπανοί Εβραίοι εδώ. Αυτό είχε σημασία διότι οι Εβραίοι από τη Νότιο Ιταλία δεν είχαν να προσφέρουν και πολλά στον πολιτισμό. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Κωνσταντινούπολη, οι ομάδες δεν συμφώνησαν στην αρχηγία ενός Ραββίνου που δεν ανήκε σ' αυτούς. Η Άρτα μπορούσε να υπερηφανευτεί με τις πολλές εξουσίες ραββίνων όπως των Shemuel Qalai, Kalev ben Yohanap, Benyamin ben Shemarya Papo και άλλων - όλοι τους Ρωμανιώτες του 16ου και 17ου αι.

Οι λόγοι πίσω από τη διατήρηση του ρωμανιώτικου τρόπου ζωής στην Άρτα φαίνεται ότι ήταν η αριθμητική υπεροχή της κοινότητας, το γεγονός ότι οι άλλες κοινότητες ήταν ιταλικές και όχι ιβηρικές, η δυνατή πολιτιστική βάση τους, και οι από γενεές σχέσεις τους με τον ελληνικό χριστιανικό πληθυσμό. Οι Εβραίοι της Άρτας μιλούσαν ελληνικά μέχρι το τραγικό τέλος της κοινότητας το 1943, και προσεύχονταν κατά τον ρωμανιώτικο τρόπο.

Τα Γιάννενα κατείχαν μία ξεχωριστή θέση στις ρωμανιώτικες κοινότητες. Απορρόφησαν μετανάστες, αλλά δεν είχαν εμπειρίες εκτοπισμών. Και οι δύο συναγωγές των Ιωαννίνων ήταν ρωμανιώτικες και αφομοίωσαν τους μετανάστες από την Ιβηρία. Τα ελληνικά δεν ήταν μόνο μια ζωντανή γλώσσα στα Γιάννενα· ήταν επίσης η γλώσσα στην οποία εγράφετο η λαϊκή ποίηση. Η κοινότητα χρησιμοποιούσε μία ελληνική διάλεκτο γραμμένη με εβραϊκούς χαρακτήρες με χαρακτηριστικό εβραϊκές λέξεις από προσευχές, ευχαριστίες και κατάρες σε αρχαϊκούς τύπους από την ελληνική γλώσσα και με έναν ιδιαίτερο τονισμό. Τα μοτίβα και η μουσική αυτής της ποίησης ήταν έντονα επηρεασμένα από τον τοπικό ελληνικό πολιτισμό.

Πιο πάνω υπαινίχθηκα ότι η χρήση της Ladino στην Κωνσταντινούπολη ήταν ένας φραγμός ανάμεσα στους Εβραίους και στη μη εβραϊκή κοινότητα. Θα μπορούσε κάποιος να ρωτήσει: Γιατί ο λόγος αυτός της εξαφάνισης της ελληνικής γλώσσας ανάμεσα στους εβραίους της Κωνσταντινούπολης δεν ισχύει και στην περίπτωση των Ιωαννίνων; Η απάντηση είναι απλή: Οι Εβραίοι της Ηπείρου δεν συνάντησαν άλλη γλώσσα από την ελληνική που να μιλιέται από έναν μεγάλο αριθμό Εβραίων με τους οποίους θα ήθελαν να έλθουν σε επαφή.

Όπως οι Ισπανοί Εβραίοι στην Ισπανία, είχαν ζήσει στην περιοχή επί δύο χιλιάδες χρόνια. Πολλά από τα φράγματα μεταξύ αυτών και των μη εβραϊκής κοινότητας είχαν εξαφανιστεί και κανείς δεν ισχυρίστηκε ότι

αυτό δεν ήταν καλό. Δεν εσκέφθησαν ότι χρειάζονταν φράγματα για να διαφυλάξουν την ταυτότητά τους. Εν πάσει περιπτώσει θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιήσει τα εβραϊκά γι' αυτό το σκοπό.

Οι Ρωμανιώτες της Κωνσταντινούπολης χρειάζονταν τα Ladino για να επικοινωνούν με τη μεγάλη εβραϊκή ομάδα. Δεν είχαν αρχαίες ρίζες στην πόλη, όπως συνέβαινε με τους Εβραίους της Άρτας και των Ιωαννίνων.

Θα πρέπει επίσης να ενθυμούμεθα ότι οι Ρωμανιώτες της Κωνσταντινούπολης συναντήσανε τους Ισπανούς Εβραίους, των οποίων η εμπειρία με τον μη εβραϊκό κόσμο τους ανάγκασε να επαναπροσδιορίσουν τα όριά τους ξανά και ξανά. Το μήνυμα που οι Ρωμανιώτες είχαν λάβει από τους Ισπανούς Εβραίους ήταν ξεκάθαρο: «Μείνετε μακριά από τους τρόπους των εθνικών (μη Ιουδαίων), διότι βλέπετε τι πάθανε οι πρόγονοί μας». Αυτό που συνέβη ήταν ότι πολλοί Εβραίοι είχαν μείνει στην Ισπανία και Πορτογαλία διότι τους βόλευε καλύτερα και διότι δεν μπορούσαν να προβλέψουν την καταστροφή με το να γίνουν χριστιανοί όπως οι άλλοι Ισπανοί και Πορτογάλοι.

Οι Ρωμανιώτες της Κωνσταντινούπολης διδάχθηκαν από τους Ισπανούς Εβραίους την ανάγκη να προστατεύσουν την ταυτότητά τους. Οι Εβραίοι όμως των Ιωαννίνων δεν έλαβαν κανένα τέτοιο μήνυμα, έτσι συνεχίσανε να μιλάνε ελληνικά. Προσεύχονταν σύμφωνα με τα έθιμα των Υιών της Ρωμανίας. Στη Συναγωγή του Ohel Mesheh στην Ιερουσαλήμ, προσευχές γίνονται ακόμη με τον τρόπο των Ιωαννίνων, τον ρωμανιώτικο τρόπο, μέχρι και σήμερα. Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων εκτοπίστηκαν και σκοτώθηκαν από τους Ναζί το 1943 όπως και ο υπόλοιπος ελληνικός κόσμος.

Συνοψίζοντας: η ιστορία των Ρωμανιωτών Εβραίων από τον 15ο αι. και εντεύθεν βασίστηκε σε δύο μεγάλα γεγονότα: την οθωμανική κατάκτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και τη μαζική μετανάστευση Εβραίων από την Ιβηρική και τη Νότια Ιταλία. Η οθωμανική κατάκτηση άλλαξε τον χάρτη των ρωμανιώτικων εποικισμών, η δε μετανάστευσις από την Ιβηρική ανάγκασε τους Ρωμανιώτες να έλθουν αντιμέτωποι με μια ομάδα Εβραίων πολύ μεγαλύτερη και πολύ σίγουρη για τη διανοητική της υπεροχή. Αυτή η συνάντηση απεδείχθη μοιραία για τη μεγαλύτερη ρωμανιώτικη κοινότητα, αυτή της Κωνσταντινούπολης. Στις μικρότερες ρωμανιώτικες περιοχές οι ομάδες διατήρησαν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους σχεδόν μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

[Η κα **M. Rozen** είναι καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Τελ Αβίβ. Η μετάφραση του κειμένου από τα αγγλικά έγινε από τον κ. Β. Τσαρούχη, μέλος ΕΕΠ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων].

Εσωτερικό της Συναγωγής Τρικάλων, όπως είναι σήμερα.

Η Εβραϊκή Κοινότητα Τρικάλων τον 16ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της

Της κας ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΜΠΙΧΤΑ

Οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο ήδη από την αρχαιότητα, όταν διάφορα γεγονότα διώξεων και εξοριών προκάλεσαν τη διασπορά τους στον τότε γνωστό κόσμο. Στη μακρά αυτή διάρκεια συνύπαρξης με το κυρίαρχο ελληνόφωνο στοιχείο θα δεχθούν συνεχείς και ποικίλες πολιτισμικές και γλωσσικές επιρροές. Οι ελληνόφωνοι αυτοί Εβραίοι είναι γνωστοί με την ονομασία Ρωμανιώτες¹.

Οι πρωιμότερες αναφορές στην ύπαρξη Εβραίων Ρωμανιωτών στη Θεσσαλία ανιχνεύονται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όταν ο Εβραίος περιηγητής Benjamin de Tudela, αν και δεν επισκέφτηκε την πόλη των Τρικάλων, βρήκε Εβραίους εγκαταστημένους στη γειτονική Ραβέννικα (στην περιοχή μεταξύ Τρικάλων και Λαρίσης) και σε άλλες μικρές θεσσαλικές θέσεις². Αργότερα, τον 14ο αι., αυτοκρατορικά χρυσόβουλα αναφέρουν Εβραίους, που ζουν ενσωματωμένοι στον πληθυσμιακό ιστό της πόλης και της περιφέρειάς της και είναι μάλιστα συνεπείς στις ετήσιες φορολογικές τους υποχρεώσεις³. Η έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε πολλές πτυχές του βίου της εβραϊκής αυτής κοινότητας, η οποία ωστόσο δεν θα διέφερε πολύ από τις σύγχρονές της, που βρίσκονταν σε αρκετά εμπορικά κέντρα και λιμάνια της Αυτοκρατορίας⁴.

Τα ίχνη της ίδιας ρωμανιώτικης κοινότητας, οργανωμένης πια μέσα στα πλαίσια της οθωμανικής διοικητικής αντίληψης (millet), αποκαλύπτονται αργότερα

στα μέσα του 15ου αι., όταν κάποια από τα μέλη της υποβάλλονται σε υποχρεωτική μετοικεσία (sürgün) στην Κωνσταντινούπολη, η οποία διενεργείται με απόφαση του Μωάμεθ του Πορθητή αμέσως μετά την Άλωση, ώστε να μεταβάλει τη δημογραφική εικόνα της Πόλης και να τονώσει την οικονομική ζωή της. Πλευρές μάλιστα της ζωής και της δράσης των εποίκων στη νέα τους πατρίδα εμπεριέχονται σε οθωμανικά αρχεία της πρωτεύουσας, όπου δύο Τρικαλινοί Εβραίοι, πιθανότατα υψηλού κύρους και μεγάλης εμπιστοσύνης, συγκαταλέγονται στους εγγυητές (kefil), που προτείνει ομάδα Εβραίων εκμισθωτών των εισοδημάτων των τελωνείων της Πόλης και του Γαλατά⁵.

Ανάμεσα στους πληθυσμούς, που επιλέγονται γενικά από τους Οθωμανούς να εποίκισουν την πρωτεύουσα, είναι κυρίως έμποροι και τεχνίτες με τις οικογενειές τους⁶, πράγμα που εξηγεί γιατί πολλές άλλες εβραϊκές κοινότητες των Βαλκανίων είχαν την τύχη της συνοικίας «Γιουκδή», όπως αποκαλείται στη διάθκη του Τουραχάν Μπέη (1446)⁷.

Την ίδια εποχή, τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αι., η εκρηξη ενός έντονου αντισιμιτισμού στην Καθολική Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα τη διασπορά εκδιωκομένων Εβραίων σε ολόκληρη την Ευρώπη και κυρίως στα εδάφη της νεοσύστατης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κύματα Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο (γνωστοί ως Σεφαρδίτες), την Σικελία, την Ιταλία και την Κ. Ευρώπη (οι γερμανόφωνοι Ashkenazi) προσφεύγουν σε πόλεις της επικράτειας, συνενώνονται με Ρωμανιώτες και με Ευρωπαίους ομόθρησκους, εγκαταστημένους εκεί από τον 14ο αι., και αναζητούν καταφύγιο και προοπτικές μελλοντικής δράσης και ευημερίας. Η απόκτηση του τίτλου του Οθωμανού πολίτη φαντάζει ιδιαίτερα ελκυστική στους εκπατρισθέντες Εβραίους: ένα ευνοϊκό πλαίσιο ζωής και προστασίας τους παρέχεται μέσω του θεσμού των millet, όπου οι «Λαοί της Βίβλου» απολαμβάνουν προνόμια ελευθερίας άσκησης των κοινοτικών και θρησκευτικών τους παραδόσεων, οι προϋπάρχοντες ομόθρησκοι έχουν προετοιμάσει το έδαφος για μια όσο το δυνατόν ομαλότερη ένταξη στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, ενώ η υποδοχή που τους επιφυλάσσεται από τους Οθωμανούς είναι απροσδόκητα φιλική.

Και είναι πράγματι φιλόξενη και φιλική η στάση του Μωάμεθ του Πορθητή και του διαδόχου του Βαγιαζίτ Β', οι οποίοι στα πλαίσια πάντα μιας πολιτικής αστικού εποικισμού, που εφαρμόζουν στα Βαλκάνια, θα διευκολύνουν με την παροχή προνομίων και επαγγελματικών κινήτρων την άμεση εγκατάσταση του δυναμικού και δραστήριου εβραϊκού πληθυσμού σε όλες σχεδόν τις οθωμανικές πόλεις της επικράτειας⁸.

Η εγκατάσταση διωχθέντων Εβραίων στα Τρίκαλα δεν είναι αποκομμένη από τη συντονισμένη προσπάθεια της πολιτικής ηγεσίας να κεντρίσει τις αστικές παραγωγικές δραστηριότητες των επαρχιακών πόλεων. Μετά το επιτυχημένο παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης και την ευεργετική δράση των Εβραίων κατοίκων της, ο Βαγιαζίτ Β' και οι διάδοχοί του θα εφαρμόσουν παρόμοια τακτική σε παρόμοια κέντρα και πόλεις της ενδοχώρας με καίρια εμπορική και οικονομική σημασία, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, την Προύσσα και αργότερα τη Ρόδο και την Κύπρο⁹.

Η προνομιστική μεταχείριση των Τρικαλινών Εβραίων έναντι των άλλων ζιμμίδων της πόλης, η οποία πιθανότατα πυροδότησε μίσση και αντιπαλότητες με το τοπικό χριστιανικό στοιχείο¹⁰, μαρτυρείται στο απογραφικό κατάστιχο του 1506, όπου σύμφωνα με ένα πρακτικό του 1497, που περιλαμβάνεται εκεί, οι νέοι

έποικοι απαλλάσσονται: από την ispenge (σπέντζα) και την υποχρεωτική παροχή σωματικών υπηρεσιών (angariya), εφόσον δεν ασχολούνται με τη γεωργία, και από το devsirime, την στρατολόγηση δηλαδή των παιδιών τους στο σώμα των Γεντισάρων. Προτρέπει λοιπόν ο σουλτάνος Βαγιαζίτ τους Τρικαλινούς Εβραίους να ασκήσουν αστικά μόνο επαγγέλματα και τους υπόσχεται ελευθερία κινήσεων στη δράση τους, όταν τονίζει ότι «δεν θα τους εμποδίσουν να φύγουν για να ασκήσουν το εμπόριο ή άλλα επαγγέλματα, αν φύγουν θα δώσουν μία εγγύηση για τον κεφαλικό φόρο». Μία μάλιστα από τις προϋποθέσεις εγκατάστασης εξασφάλιζε την υπόσχεση ότι θα αποφύγουν συγκρούσεις και ανταγωνισμούς με τους ντόπιους καλλιεργητές, δηλαδή τους Χριστιανούς, όρος που όχι μόνο προέτρεπε εμμέσως σε αστικής φύσεως ενασχολήσεις αλλά και προστάτευε τους Χριστιανούς από το δυναμικό εβραϊκό στοιχείο¹¹.

Τα γνωσιολογικά εφόδια των Εβραίων της Δύσης, το προσόν της γλωσσομάθειας και η επιτυχημένη δράση τους σε πολλούς τομείς της αστικής ζωής αποτέλεσαν αδιάσειστη εγγύηση για τον σουλτάνο, ο οποίος συχνά δεν κρύβει την ικανοποίησή του, όταν ασκώντας κριτική προς τους βασιλείς της Ισπανίας αναρωτάται «μπορείς να αποκαλέσεις έναν τέτοιο βασιλιά σοφό και έξυπνο, όταν οδηγεί τη χώρα του σε μαρσισμό και πλουτίζει το βασίλειό μου;»¹².

Σεφαρδίτες από την Ισπανία, Ashkenazi από την Ουγγαρία και Σικελοί εγκαταστάθηκαν σταδιακά στα Τρίκαλα και συνενώθηκαν με τους απομειναντες Ρωμανιώτες και τους γερμανόφωνους Εβραίους, που είχαν συρρεύσει εκεί επί Μωάμεθ του Πολιορκητή (1451 - 1481)¹³, ανατρέποντας όχι μόνο την δημογραφική εικόνα της πόλης αλλά και τις κοινωνικές ισορροπίες της. Τα απογραφικά στοιχεία που διαθέτουμε υποδηλώνουν μία σημαντική αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης στο α' τέταρτο του 16ου αιώνα. Η κοινότητα εμφανίζεται με 19 οικογένειες (περίπου 95 άτομα) το 1506 και ο αριθμός αυτός δεκαπλασιάζεται την εποχή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1521 - 66) με 181 σπιτικά, 9 αγάμους και 34 χήρες, περίπου δηλαδή 1050 μέλη¹⁴.

Σύμφωνα με την οθωμανική διοικητική αντίληψη και πρακτική των millet οι Τρικαλινοί Εβραίοι θα περιοριστούν γρήγορα, όπως όλοι οι κάτοικοι της πόλης¹⁵, στον δικό τους μαχαλά (kehillah) με τις συναγωγές, τα σχολεία και τα δημόσια κτίριά του και θα συνεχίσουν τις θρησκευτικές και κοινοτικές τους παραδόσεις με την προνομιστική ελευθερία, που τους επι-

Παλιά φωτογραφία μελών της τότε Ισραηλιτικής Κοινότητας Τρικάλων.

τρέπει η μουσουλμανική φιλοσοφία.

Όσον αφορά στη χωροταξική τοποθέτησή της, η κοινότητα πιθανότατα καταλάμβανε την ίδια περιοχή, που είναι ως σήμερα γνωστή με την ονομασία «Εβραϊκά», μεταξύ των οδών Αθ. Διάκου, Κονδύλη, Σωκράτους και Καρρά, σε μικρή απόσταση από την κεντρική πλατεία και εντός της εμπορικής ζώνης της πόλης. Η θέση αυτή συμφωνεί απόλυτα άλλωστε με την κατά κανόνα χωροθέτηση των οθωμανικών εβραϊκών συνοικιών εντός των συνόρων της πόλεως και σε άμεση γειτνίαση με την αγορά, αν αναλογιστούμε ότι γύρω από τη σημερινή κεντρική πλατεία, ή το τζαμί του Τουραχάν Μπέη παλιότερα, αναπτύχθηκε τον 15ο και 16ο αι. το οικονομικό και εμπορικό τμήμα της πόλης, δηλαδή η μόνιμη αγορά, το *çarsi*¹⁶.

Τέσσερις επιμέρους συναγωγές δημιουργούνται, που φέρουν τα ονόματα των χωρών προέλευσής τους, είναι η Kahal Kadosh Sephardim, η Kahal Kadosh Ashkenazim, η Kahal Kadosh Zizilyanim και η προϋπάρχουσα ρωμανιώτικη, Kahal Kadosh Yevanim, η καθεμιά από τις οποίες περιφρουρεί με αυστηρότητα την αυτονομία και τις παραδόσεις της. Διαφορές ως προς τον τόπο προέλευσης, τη γλώσσα αλλά κυρίως ως προς τις παραδόσεις και το θρησκευτικό τυπικό, οι οποίες θα εκφραστούν σε διάφορες πλευρές του ραββινικού νόμου, της Αλαχά, αναπτύσσονται μεταξύ των συναγωγών, των τριών «ξένων» και της «ντόπιας» ρωμανιώτικης¹⁷.

Οι τρεις συναγωγές θα συνυπάρξουν για ένα διάστημα, σταδιακά όμως, προς τα τέλη του 16ου αι., το δυναμικότερο σεφαρδιτικό στοιχείο θα υπερισχύσει, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε όλες σχεδόν τις πόλεις, που δέχονται μεγάλο αριθμό ισπανοφώνων¹⁸. Αν και μας είναι άγνωστες οι συνθήκες επικράτησης

των σεφαρδιτών, συχνά επεισόδια συγκρούσεων και ανταγωνισμών, που χαρακτηρίζουν τις νεοϊδρυθείσες κοινότητες τον 16ο αιώνα, είναι ενδεικτικά ενός κλίματος ενδοεβραϊκής αντιπαλότητας και σύγχυσης¹⁹, το εύρος των οποίων αποκαλύπτεται έξοχα στη ροδιακή παροιμία «δύο Εβραίοι, τρεις συναγωγές»²⁰. Η υπερίσχυση των ρωμανιώτικων συναγωγών στα Ιωάννινα και την Άρτα θα επιτρέψει την τρικαλινή μειοψηφία να διατηρήσει στενούς δεσμούς μαζί τους²¹.

Επικεφαλής (*millet - basi*) της κοινότητας και εκπρόσωπός της στις οθωμανικές αρχές είναι ο ραββίνος, ο οποίος καταγίνεται, υποβοηθούμενος από αιρετούς αντιπροσώπους, με όλα τα ζητήματα οικονομικής, κοινωνικής και διοικητικής φύσεως, που αντιμετωπίζει η κοινότητα: δικαιοσύνης, φορολογίας, συλλογής φόρων, υγείας, κοινωνικής πρόνοιας, ανοικοδόμησης δημόσιων κτιρίων, εκπαίδευσης.

Επιπλέον, παρεμβαίνει ως συντονιστής στις ενδοεβραϊκές διενέξεις και εχθρότητες, μεριμνά για την εξασφάλιση της συνοχής και της ηρεμίας στην κοινότητα και για τη διαφύλαξη των ομαλών σχέσεών της με τους μη Εβραίους συντοπίτες και ακόμη θεσπίζει μια σειρά κανόνων για το εμπόριο, σύμφωνα με τους οποίους διαφυλάσσονται τα οικονομικά συμφέροντα των μελών της κοινότητας από εξωκοινοτικά εβραϊκά και μη στοιχεία, καθορίζονται συγκεκριμένες τιμές πώλησης των προϊόντων, αποθαρρύνεται ο αθέμιτος ανταγωνισμός μεταξύ των μελών, που εμπορεύονται το ίδιο προϊόν, και συχνά προστατεύεται ο κυριότερος τομέας παραγωγής της κοινότητας με το να απαγορεύεται η πώληση ανταγωνιστικών προϊόντων ή πρώτων υλών σε «αντίπαλες» εβραϊκές κοινότητες²².

Στις αρχές του 16ου η εβραϊκή κοινότητα στην προσπάθειά της να αποτρέψει ανεπιθύμητους ανταγωνισμούς και εχθρότητες μεταξύ των χοντρεμπόρων μαλλιού, καθορίζει ενιαία αγοραστική τιμή και υποχρεώνει τους εμπορεύομενους να αγοράζουν με πίστωση, αντίθετα από ό,τι συνηθίζεται, τις απαιτούμενες ποσότητες μαλλιού από τους ντόπιους χωρικούς, ώστε να αποφεύγεται η πώλησή του σε χαμηλότερες τιμές εξαιτίας της άμεσης πληρωμής²³.

Οι Τρικαλινοί Εβραίοι και γενικότερα οι δεκάδες χιλιάδες Εβραίοι, που κατέφυγαν στον ελληνικό χώ-

ρο, συνέχισαν τα ίδια επαγγέλματα, που για αιώνες ασκούσαν στις χώρες της Ευρώπης, ώστε πολλά από αυτά να θεωρούνται παραδοσιακά «εβραϊκά». Κυρίως διακρίθηκαν ως εκμισθωτές φόρων, χρηματιστές, τραπεζίτες, διερμηνείς, γιατροί και φαρμακοποιοί, αργυραμοιβοί (σαράφηδες), έμποροι διαφόρων βιοτεχνικών και αγροτικών προϊόντων, υφαντουργοί και νηματοποιοί, μεταξουργοί, βυρσοδέψες, μεταλλουργοί και κοσμηματοποιοί, αρωματοποιοί, τυπογράφοι αλλά και σε ταπεινότερες ασχολίες ως εργάτες, αχθοφόροι, πλανόδιοι μικροπωλητές²⁴.

Μία από τις χαρακτηριστικές ασχολίες των Τρικαλινών Εβραίων του 16ου αι. και αργότερα είναι η παραγωγή μάλλινων, βαμβακερών, λινών και μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων. Οι νεοεγκατεστημένοι εκμεταλλεύονται γρήγορα τις πρώτες ύλες για την υφαντουργία, που τους παρέχει με άνεση η επιτόπια αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή και υποβοηθούνται από την προϋπάρχουσα υφαντική δραστηριότητα, που είχε αναπτυχθεί στην πόλη τουλάχιστον από τον 15ο αι., όπως μας πληροφορεί η διαθήκη του Τουραχάν Μπέη (1446) και του γιου του Ομέρ Χατζή (1484) για τα καταστήματα υφασμάτων και ενδυμάτων και το υφαντήριο, που ανήκουν στα ευσεβή κληροδοτήματά τους. Επιπλέον, μεταξύ των επαγγελμάτων των μουσουλμάνων κατοίκων, που καταγράφονται στο κατάστιχο του 1454/55 αναφέρονται υφαντές και ράπτες, κλώστες μεταξιού και βιοτέχνες μάλλινων ειδών²⁵.

Με τις γνώσεις, τη δεξιοτεχνία, τη μακρόχρονη πείρα στον τομέα της υφαντουργίας και της παραγωγής ενδυμάτων και με την εισαγωγή προηγμένων τεχνολογικών μέσων οι νέοι έποικοι προάγουν την πόλη σε ένα από τα σημαντικότερα επαρχιακά υφαντουργικά κέντρα της οθωμανικής επικράτειας, συγκαταλεγμένη συχνά δίπλα στη Θεσσαλονίκη, την Προύσσα, τη Safed, τη Ρόδο, τη Λάρισα, την Πλεύνα, τη Βέροια, τις Σέρρες.

Ο καταμερισμός της υφαντουργικής εργασίας σε επιμέρους ειδικότητες όπως βαφείς, ξάντες, κναφείς, κλώστες, υφαντές, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ένας σημαντικός αριθμός ατόμων απασχολείται σε αυτή: οι άνδρες στα εργαστήριά τους, συνεπικουρούμενοι από μισθωτές και μαθητευόμενους, και οι γυναίκες ως γνέστρες και υφάντρες, συχνά κατά παραγγελία των υφασματεμπόρων της κοινότητας, οικοτεχνικά, όπου επεξεργάζονται το μαλλί, το βαμβάκι, το λινό και το μετάξι και παράγουν κάθε λογής υφάσματα, ενδύματα, σκούφους, ζώνες, φλοκάτες, χαλιά και άλλα πολλά για τον οικιακό εξοπλισμό²⁶.

Ένας υδατοκίνητος μύλος για την επεξεργασία των μαλλιών, το γνωστό μαντάνι ή batan στις εβραϊκές πηγές, πιθανότατα μια καινοτομία στην υφαντουργία, που φαίνεται ότι φέρνουν μαζί τους οι Εβραίοι της Δύσης, λειτουργεί στα Τρίκαλα και συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και στην αύξηση της παραγωγής²⁷. Η υιοθέτηση του τεχνολογικού αυτού μέσου από τον εγγονό του Τουραχάν Μπέη, Χασάν, το α' τέταρτο του 16ου αι., ο οποίος ίδρυσε ένα μαντάνι στο χωριό Κεφαλόβρυσσο, όπως μας πληροφορεί η διαθήκη του (1531), αποκαλύπτει το αμέριστο ενδιαφέρον της κεντρικής αρχής για την ενίσχυση της υφαντουργικής παραγωγής στα Τρίκαλα²⁸.

Μέρος αυτής της παραγωγής χρησιμοποιείται για αυτοκατανάλωση, ένα άλλο διοχετεύεται στο εμπόριο και ένα τρίτο απορροφάται από την κρατική μηχανή για τον ιματισμό των Γενιτσάρων²⁹. Το τελευταίο μάλιστα φαίνεται ότι εντατικοποιείται μετά τα τέλη του 16ου αι., όταν η Θεσσαλονίκη μοιράζεται το αποκλειστικό προνόμιο παραγωγής τσόχας για τα οθωμανικά σώματα στρατού με άλλα δευτερεύοντα κέντρα της Βαλκανικής, όπως τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, το Μοναστήρι, τα Σκόπια, τη Βέροια³⁰.

Εκτός από την υφαντουργία κάποια μέλη της κοινότητας ασχολούνται με τη βαφή και επεξεργασία δερμάτων, ένας ακόμη οικείος χώρος για τους Εβραίους της Μεσογείου, τα οποία ευνοούνται από την έντονη βυρσοδεψική δραστηριότητα της πόλης, όπου τα νερά του Πηνειού και των παραποτάμων του και οι άφθονες ποσότητες δερμάτων και βελανιδιών δημιουργούν ένα πρόσφορο έδαφος³¹.

Ένας ακόμη πολύ σημαντικός τομέας δράσης των Τρικαλινών Εβραίων είναι το εμπόριο, το οποίο μαζί με την υφαντουργία θα αποτελέσουν την κυριότερη πηγή βιοπορισμού για την κοινότητα³². Η διαπλοκή τους στις εμπορικές υποθέσεις της πόλης και της περιφέρειάς της δεν εκπλήσσει σε μια εποχή, που η δυναμική εμπορική δράση και εντυπωσιακή παρουσία ομοθρήσκων τους στα σημαντικότερα λιμάνια και κέντρα της Μεσογείου είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή και ενθαρρυντική.

Επωφελούμενοι από την εδραίωση της Pax Ottomanica, το προνόμιο του οθωμανού υπηκόου, που τους επιτρέπει ελεύθερη δράση στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας και τους παρέχει ασφάλεια και τους προσδίδει κύρος στις συναλλαγές του εξωτερικού, την περιορισμένη δράση της ελάχιστα ανταγωνιστικής ορθόδοξης εμπορικής τάξης τον 16ο αι.³³, τη συνεργασία με ομοδόξους, που εγγυάται επικερδείς επιχειρήσεις, αλλά και υποβοηθούμενοι από την ενδοεβραϊκή αλλη-

λεγγύη και τον ενιαίο εμπορικό κώδικα των εβραϊκών οθωμανικών κοινοτήτων, οι Εβραίοι των Τριτσάλων θα εμπλακούν στη διεξαγωγή του οθωμανικού εμπορίου και μάλιστα με ευνοϊκές προοπτικές³⁴.

Επιπλέον, η πόλη των Τριτσάλων, σημαντικό επαρχιακό κέντρο οικονομικής και στρατιωτικής σημασίας και πρωτεύουσα του σαντζακίου της Θεσσαλίας, διευκολύνει τη διακίνηση του εμπορίου χάρη σε ένα παγιωμένο οδικό δίκτυο, που τη συνδέει προς Βορρά με την Μακεδονία και την Εγνατία Οδό, με τα δυτικά παράλια και τα δραστήρια λιμάνια του Αυλώνα και της Ραγούζας, συνήθως μέσω Ιωαννίνων, με το λιμάνι της Κέρκυρας και της Ναυπάκτου, μέσω Άρτας, με την Νότια Ελλάδα, μέσω Δομοκού και Λαμίας, και με την Ανατολική Θεσσαλία και το λιμάνι του Βόλου, μέσω Λάρισας³⁵.

Οι Εβραίοι εμπορευόμενοι της πόλης δρουν σε διεπαρχιακό και τοπικό επίπεδο. Και επειδή η βιοτεχνία και το εμπόριο είναι αλληλένδετα, μπάλλες μαλλιού, υφάσματα, μετάξι, βαφές και δέρματα θα αποτελέσουν τα κύρια εμπορεύσιμα προϊόντα της πόλης. Στον διαπεριφερειακό τομέα εμπλέκονται ως αντιπρόσωποι και μεσάζοντες στο εξαγωγικό εμπόριο, που αναπτύσσεται με την Ιταλική χερσόνησο, κυρίως με τη Βενετία, την Αγκώνα και το Λιβόρνο και την Κεντρική Ευρώπη. Μεταφέρουν δηλαδή στα πολυσύχναστα λιμάνια της Αδριατικής και της ηπειρωτικής Ελλάδας,³⁶ από τα οποία διεξάγεται ο μεγαλύτερος όγκος των εμπορικών επιχειρήσεων των Βαλκανίων, τις πρώτες ύλες για τη βιοτεχνία των ιταλικών και δυτικοευρωπαϊκών πόλεων, οι οποίες στη συνέχεια φορτώνονται στα πλοία των Εβραίων εφοπλιστών, κυρίως στις νάβες των πανίσχυρων Ραγουζαίων, που κυριαρχούν αυτή την εποχή στην Αδριατική και διακρίνονται σε ολόκληρη τη Μεσόγειο³⁷.

Εβραϊκές πηγές του 16ου αι. βασισμένες στη διαρββινική αλληλογραφία, τα γνωστά *responsa*, παρέχουν μια σαφή εικόνα των εμπορικών δρόμων, που διαγράφονται στη Βαλκανική. Ο εμπορικός δρόμος Τρίκαλα - Ραγούζα, που αναφέρεται συχνά, υποδηλώνει παγιωμένες εμπορικές επαφές και συναλλαγές των Τρικαλινών εμπόρων με τους ομόθησκούς τους δυναμικούς Ραγουζαίους: τους προμηθεύουν με βαμβάκι, μπάλλες μαλλιού, λινό, μετάξι και δέρματα για να πάρουν ως αντάλλαγμα ιταλικά υφάσματα και ενδύματα και ίσως κάποια είδη πολυτελείας³⁸.

Πολλές φορές εισαγόμενα προϊόντα από τη Βενετία φθάνουν απευθείας στους Οθωμανούς Εβραίους χωρίς τη μεσολάβηση τρίτου. Έμποροι από τα Τρίκαλα,

την Άρτα, τη Λάρισα, το Μοναστήρι και την Καστοριά συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένη ημερομηνία στα Γιάννενα, για να συναλλαγούν με Βενετούς χονδρεμπόρους υφασμάτων και ενδυμάτων και επιστρέφουν την ίδια μέρα στις περιοχές τους, για να τα πωλήσουν³⁹.

Άλλες πάλι πηγές μάς πληροφορούν ότι φορτίο με δέρματα στέλνεται από τα Τρίκαλα στο λιμάνι της Κέρκυρας με προορισμό πιθανότατα την Αγκώνα, που είναι ο κυριότερος παραλήπτης τέτοιων ειδών στην Ιταλία⁴⁰.

Παράλληλα με τις αποστολές πρώτων υλών στο εξωτερικό, οι Τρικαλινοί Εβραίοι προμηθεύουν με μαλλί και βαμβάκι τα μεγάλα υφαντουργικά κέντρα της Αυτοκρατορίας, κυρίως τη Θεσσαλονίκη με την οποία έχουν στενές σχέσεις⁴¹.

Οι νεόφερτοι εμπορευόμενοι δεν θα μπορούσαν να λείψουν φυσικά και από τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια των Βαλκανίων, ένα παραδοσιακό πεδίο δράσης των Εβραίων εμπόρων, οι οποίοι δεν διστάζουν κάποιες φορές να απειλήσουν την επιτυχία τους με μπούκοτ, ενώ η εντυπωσιακή συμμετοχή τους υπαγορεύει συχνά ακόμη και την πώληση εβραϊκού φαγητού (*kosher*). Στη Θεσσαλία και σε κοντινή απόσταση από τα Τρίκαλα πραγματοποιούνταν τρεις μεγάλες εμποροπανηγύρεις, στο Μοσχολούρι (κοντά στους σημερινούς Σοφάδες), την Ελασσόνα και τα Φάρσαλα, στα οποία οι Εβραίοι έμποροι διοχετεύουν ό,τι παράγουν οι αγρότες και οι τεχνίτες της πόλης⁴².

Στο τοπικό επίπεδο δρουν οι έμποροι, που έχουν μόνιμα καταστήματα στο τσαρσί και στο μπεξεστένι καθώς και οι πλανόδιοι πραγματευτάδες και μικρέμποροι, που περιορίζουν τη δράση τους μεταξύ της πόλης και της περιφέρειάς της. Ανάμεσα στα άλλα προϊόντα, που εμπορεύονται οι Εβραίοι μικρέμποροι, είναι το κρασί, το οποίο μάλιστα μονοπωλούν για ένα τουλάχιστον χρονικό διάστημα⁴³.

Δίπλα στους βιοτέχνες και τους εμπόρους δρουν και άλλα μέλη της κοινότητας, πιθανότατα ως μεταλλουργοί, αχθοφόροι, κηροποιοί, σαπυνοποιοί, σαράφηδες, τις συνήθεις δηλαδή ασχολίες, στις οποίες επιδίδονται οι Εβραίοι σε όλες τις οθωμανικές αστικές συναθροίσεις, των οποίων αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι. Επιπλέον, οι εβραϊκές διατροφικές συνήθειες, που υπαγορεύονται από θρησκευτικούς κανόνες και ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι κάποιοι άλλοι είναι κρεοπώλες, τυροκόμοι, αρτοποιοί, οινοποιοί και ίσως ιδιοκτήτες καπηλειών⁴⁴.

Με την ενεργή παρουσία τους στην πόλη των Τρι- κάλων και στις παραγωγικές της δραστηριότητες οι Εβραίοι άποικοι μετατρέπουν το οικονομικό και κοι- νωνικό σκηνικό της πόλης και αποκτούν μια ξεχωρι- στή βαρύτητα στο φυλετικό μωσαϊκό της.

Βιβλιογραφία:

- ANDREADES, A., «The Jews in the Byzantine Empire», *Economic History*, 3 (1934) 1 - 23.
- BARKAN, Ö.L., «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l' Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1/1, (1957) 11 - 37.
- BARON, S.W., *A Social and Religious History of the Jews*, τ. XVIII, New York 1983.
- BASHAN, E., «The Rise and Decline of the Sephardi Communities in the Levant - The Economic Aspects», στο *The Sephardi Heritage. The Western Sephardim*, Vol. II. Επιμ. R. Barnett και W. Schwab. Grendon, Northants 1989, σσ. 349 - 88.
- BELDICEANU, N., «Un Acte sur le Statut de la Communauté Juive de la Trikala» *Revue des Etudes Islamiques*, XV/1 (1972) 129 - 38.
- BELDICEANU, N. / NASTUREL, P.S., «Η Θεσσαλία στην Περίοδο 1454/55-1506» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 7 (1984) 97 - 135.
- BENBASSA, E. / RODRIGUE, A., *The Jews of the Balkans. The Judeo - Spanish Community 15th to 20th Centuries*, Oxford 1995.
- BENJAMIN, S., *The world of Benjamin of Tudela. A Mediterranean Travelogue*, Associated Univ. Presses, 1995.
- BORNSTEIN-MAKOVETSKY, L., «The Social and Communal Organization of the Jewish Communities in Epirus during the Sixteenth Century», στο *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492*. Επιμ. A. M. Ginio, London 1992, σσ. 207 - 15.
- BOSKOV, V., EPSTEIN, M., ANDREEV, S., *Ottoman Documents on Balkan Jews, XVIth - XVIIth Centuries*, Centre International d'information sur les sources de l' Histoire Balkanique et Méditerranéenne, Sofia 1990.
- BOWMAN, S., *The Jews of Byzantium, 1204 - 1453*, The University of Alabama Press, 1985.
- BRAUDE, B., «The Rise and Fall of Salonica Woolens, 1500 - 1650: Technology Transfer and Western Competition», στο *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492*. Επιμ. A.M. Ginio. London 1992, σσ. 216 - 36.
- BRAUDEL, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. τ. II, μ. Collins, Univ. of California Press, 1972.
- BURDELEZ, I., «The Role of Ragusan Jews in the History of the Mediterranean Countries», στο *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492*. Επιμ. A.M. Ginio. London 1992, σσ. 190 - 7.
- DALVEN, R., *The Jews of Ioannina, Pennsylvania, Cadmus Press, 1990*.
- EPSTEIN, M.A., *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, τ. 56, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1980.
- EΥΘΥΜΙΟΥ, Μ., *Εβραίοι και Χριστιανοί στα Τουρκοκρα- τούμενα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκο- λες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992.
- EΥΘΥΜΙΟΥ, Μ., «Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρα- τορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους», *Σύγχρο- να Θέματα*, 52 - 53, (1994) 10 - 14.
- FAROQHI, S., «Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560 - 1650)» στο *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, London 1986, σσ. 61 - 83.
- FAROQHI, S., «The Early History of the Balkan Fairs», στο *Ι- διο*, σσ. 50 - 57.
- FAROQHI, S., «Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)», στο *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500 - 1950*. Επιμ. D. Quataert. State Univ. of New York Press, 1994, σσ. 13 - 57.
- FINE, J., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The Univ. of Michigan Press, 1987.
- GOODBLATT, M., *Jewish life in Turkey in the XVIth Century*, New York 1952.
- HACKER, J., «Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century», στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Επιμ. B. Braude και B. Lewis. New York 1982, σσ. 117-26.
- ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ - ΓΕΡΟΥΜΠΟΥ, Α., «Από τη συγκέντρω- ση στη διάχυση. Οι Εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλα- δικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 52 - 53, (1994) 15 - 24.
- ΚΑΡΑΦΥΛΛΗ, Ν., «Το περίφημο στα χρόνια της Τουρκο- κρατίας παζάρι του Μοσχολοιού», *Γνώση και Γνώμη*, 3 (1984) 65-69.
- ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΟΣ, Ν., «*Τα Τρίκαλα και οι Συνοικισμοί τους*», Λάρισα 1992.
- ΚΟΥΛΟΥΡΑΣ, Γ., «Το Οδικό Δίκτυο της Θεσσαλίας κατά τους Μέσους Χρόνους» στο *Δρόμοι και κόμβοι στη Βαλ- κανική. Από την Αρχαιότητα στην Ενωμένη Ευρώπη*, Σε- πτέμβριος 1995, υπό δημοσίευση.
- ΚΟΥΨΙΔΑΣ, Κ., *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις καρτ - ποστάλ 1886 - 1917*, Θεσσαλονίκη 1992.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α., «Η Εβραϊκή παρουσία στην Πελο- πόννησο κατά τη Βυζαντινή Περίοδο» στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρ- κεια*, Αθήνα 1995, σσ. 45 - 61.
- LEWIS, B., *The Jews of Islam*, Princeton Univ. Press, 1984.
- MEHLAN, A., «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία» στο *Η οικονομική δομή των βαλκανι- κών χωρών, 15ος - 19ος αι.* Επιμ. Σπ. Ασδραχάς. Αθήνα 1979, σσ. 366 - 380.
- ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Α., «Η Εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους Βυζαντινούς και Μεταβυζαντινούς χρόνους» στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, σσ. 75 - 94.
- PANOVA, S., «On Some Problems in the Economic Activity of Jews in South - East Europe in the XVI - XVII Centuries» στο *Ottoman Documents on Balkan Jews, XVIth - XVIIth Centuries*. Επιμ. V. Boskov, M. Epstein, S. Andreev. Centre International d' information sur les sources de l' Histoire Balkanique et Méditerranéenne, Sofia 1990, σσ. 9 - 15.
- PRESCHER, P., *The Jews of Corfu*, χ.τ.έ., 1984.
- SHAW, S., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish*

Republic, London 1991.

SHMUELEVITZ, A., *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Leiden 1984.

STARR, J., *The Jews in the Byzantine Empire*, Athen 1939.

STAVROULAKIS, N., *The Jews of Greece*, Talos Press, Athens 1990.

STAVROULAKIS, N. / DEVINNEY, T., *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Talos Press, Athens 1992.

STOJANOVICH, T., «Model and Mirror of the Premodern Balkan City», *Studia Balkanica*, 3 (1970) 83 - 110.

STOJANOVICH, T., «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στο *Η οικονομική δράση των βαλκανικών χωρών, 15ος - 19ος αι.* Επιμ. Σπ. Ασδραχάς. Αθήνα 1979, σσ. 287 - 345.

ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε., *Η Λάρισα*, Βόλος 1926.

ΦΡΕΖΗΣ, Ρ., *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, Βόλος 1994.

VEINSTEIN, G., «Ένα παμπάλαιο παράδοξο φαινόμενο» στο *Θεσσαλονίκη 1850 - 1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, Αθήνα 1994, σσ. 45 - 63.

VEINSTEIN, G., «Une communauté ottomane: les Juifs d'Avlonya (Valona) dans la deuxième moitié du XVIe siècle», στο *Etat et société dans l'Empire ottoman, XVIe - XVIIIe siècles, Variorum Reprints*, London 1994, σσ. 781 - 827.

WEIKER, W., *Ottomans, Turkey and the Jewish Polity: A History of the Jews of Turkey*, Univ. Press of America, 1992.

Σημειώσεις:

1. Για την παρουσία Εβραίων στην ελληνική χερσόνησο κατά την αρχαιότητα και τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Ν. STAVROULAKIS, *The Jews of Greece*, σ. 15 κ.εξ.

2. S. BOWMAN, *The Jews of Byzantium*, σ. 75 • S. BENJAMIN, *The World of Benjamin of Tudela. A Mediterranean Travelogue*, σ. 123 κ.εξ.

3. S. BOWMAN, *όπ.π.*, σσ. 62, 276, 285. Εβραίοι κατοικούν στην περιοχή του μοναστηριού της Λυκουσάδας και στην περιοχή δίπλα στον Αγ. Κωνσταντίνο, πιθανότατα εντός της πόλεως των Τριχάλων.

4. Γενικά, ένα ευνοϊκότερο πλαίσιο ζωής, δράσης και ασφάλειας σε σχέση με εκείνο της Δύσης και μια μεγαλύτερη ενσωμάτωση στον κοινωνικό κορμό της Αυτοκρατορίας επιφυλάσσεται στους Εβραίους των βυζαντινών εδαφών. Η ύπαρξη ενός επικεφαλής ή μιας κοινοτικής αρχής, την οποία απαρτίζον συνήθως εύποροι έμποροι, μαρτυρείται συχνά όπως στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, της Θήβας, της Εύβοιας. Με εξαίρεση τη δημιουργία εβραϊκού ghetto στην Κωνσταντινούπολη, οι περισσότερες κοινότητες των επαρχιακών πόλεων φαίνεται πως δεν περιορίστηκαν με την ίδια έννοια σε ένα συγκεκριμένο τμήμα της πόλης κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, όπως για παράδειγμα η Θεσσαλονίκη και διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου. Το ίδιο πιθανότατα συνέβαινε και στα Τρίκαλα, όπου σύμφωνα με το χρυσόβουλο του 1361 Εβραίοι ζούσαν σε άμεση γειτνίαση με χριστιανική εκκλησία (του Αγίου Κωνσταντίνου). Ο Braudel αναφέρει παραδείγματα εβραϊκών κοινοτήτων, που δεν αποτελούσαν ghetto ακόμη και σε ιταλικές πόλεις του 16ου αιώνα. Ακόμη και στις υπό βενετική κατοχή πόλεις της ελληνικής χερσονήσου το διοικητικό αυτό μοντέλο δεν εφαρμόστηκε με την πλήρη έννοια του όρου. Έτσι στην Κέρκυρα οι Εβραίοι ζούσαν ανάμεσα στους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης ως το 1524, όταν περιορίζονται σε ghetto μετά από απαίτηση των Χριστιανών, και στη Χαλκίδα εντός και εκτός του ghetto χωρίς αυστηρό περιορισμό. Οι Εβραίοι του Βυζαντίου διακρίνονται κυρίως σε αστικά επαγγέλματα, όπως έμποροι υφανμάτων, μεταξωτών ειδών και δερμάτων και τεχνίτες κατά κύριο λόγο υφαντουργοί, βαφείς, μεταξουργοί, βυρσοδέψες, μεταλλουργοί, ενώ η ενασχόλησή τους με τη γεωργία δεν αποκλείεται τουλάχιστον για όσους διέμεναν στην ύπαιθρο. Βλ. Α. ANDREADES, «The Jews in the Byzantine Empire», σσ. 7 - 16 • S. BOWMAN, *όπ.π.*, σ. 98 κ.εξ. • J. FINE, *The Late Medieval Balkans*, σσ. 446 - 452 • Ν. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗΣ, *όπ.π.*, σσ. 23-28, 34-35 • Ρ. PRESCHEL, *The Jews of Corfu*, σ. 24 • J. STARR, *The Jews in the Byzantine Empire*, σσ. 27-30, 43-44 • S. SHAW, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, σσ. 3-9, 15-25 • F. BRAUDEL, *Mediterranean and the Mediterranean World*, σσ. 806-807 • Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη Βυζαντινή Περίοδο», σσ. 49 - 51, 54 • Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Η Εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους Βυζαντινούς και Μεταβυζαντινούς Χρόνους», σσ. 77 - 81.

5. M.A. EPSTEIN, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the fifteenth and sixteenth centuries*, σσ. 102 - 109, 179. Αναφέρεται ακόμη ότι η συναγωγή των Τρικαλινών Εβραίων της Πόλης απαρτίζόταν από δέκα περίπου οικογένειες.

6. S. FAROQHI, «Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)», σ. 24.

7. M.A. EPSTEIN, *όπ.π.*, σσ. 178 - 180, για έναν κατάλογο των πόλεων, που συμπεριλήφθησαν στο sürgün. Για τη διαθήκη του Τουραχάν Μπέ βλ. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Η Λάρισα*, σσ. 280 - 287. Θεωρώ υποχρέωσή μου εδώ να ευχαριστήσω τον κ. Ν. Κατσόγιαννο για την παραχώρηση αντιτύπου καθώς και για τις απόψεις του στο θέμα των Τρικαλινών Εβραίων.

8. Για την εισροή Εβραίων στα εδάφη του Οθωμανικού Κράτους από τον 15ο αι. και εξής, τη θέση τους ως Οθωμανοί υπήκοοι, τη ζωή τους στα πλαίσια των μιλετιών και την ευμενή υποδοχή από τους Οθωμανούς βλ. M. A. EPSTEIN, *όπ.π.*, σσ. 19-27, 101-102, 119-123 • W. WEIKER, *Ottomans, Turkey and the Jewish Polity: A History of the Jews of Turkey*, σσ. 29-32 • Μ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, «Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους», σσ. 10 - 11 • J. HACKER, «Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century», σσ. 120 - 124 • S.W. BARON, *A Social and Religious History of the Jews*, σ. 257 κ.εξ. • Ε. BENBASSA και Α. RODRIGUE, *The Jews of the Balkans. The Judeo - Spanish Community, 15th to 20th Centuries*, σσ. 6 - 9 • G. VEINSTEIN, «Ένα παμπάλαιο παράδοξο φαινόμενο», σσ. 45 - 49.

9. Μ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου*, σσ. 25, 28 - 33. Για την προσπάθεια μεταφοράς Εβραίων από την Safed στην Κύπρο βλ. Β. LEWIS, *The Jews of Islam*, σσ. 123 - 124 • M.A. EPSTEIN, *όπ.π.*, σ. 122.

10. Για την συνύπαρξη Χριστιανών και Εβραίων στα τουρκοκρατούμενα εδάφη και τη διαμόρφωση ενός κλίματος ενότητας, ανταγωνισμών και εχθρότητας βλ. Μ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *όπ.π.*, σσ. 75 - 86, 90 - 96, 106 - 109, για μια αναλυτική παρουσίαση του θέματος.

11. Ν. BELDICEANU, «Un Acte sur le Statut de la Communauté Juive de la Trikala», σσ. 130 - 138 • M.A. EPSTEIN, *όπ.π.*, σ. 122.

12. Ε. BENBASSA / Α. RODRIGUE, *όπ.π.*, σ. 7.

13. Ρ. SUGAR, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354 - 1800)*, σ. 285.

14. Στα μέσα του 16ου αι. οι δύο κυριότερες πληθυσμιακές ομάδες των Τριχάλων αριθμούσαν οι μεν Χριστιανοί

343 φορολογήσιμες εστίες και οι Μουσουλμάνοι 301. O.L. BARKAN, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l' Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», σ. 35 • N. BELDICEANU - P.S. NASTUREL, «Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454 / 55 - 1506», σ. 107.

15. Το φυλετικό μωσαϊκό της πόλης συναπαρτίζεται, εκτός από Εβραίους, από ένα κυρίαρχο αριθμητικά ελληνικό στοιχείο, συμπεριλαμβανομένων των βλαχοφώνων Ελλήνων, ένα ισχυρό κυρίως αστικό μουσουλμανικό και από λίγους Αλβανούς, βλ. BELDICEANU/ NASTUREL, *όπ.π.*, σ. 105.

16. Για τη χωροθετική ταξινόμηση των Εβραϊκών συνοικιών βλ. T. STOJANOVICH, «Model and Mirror of the Premodern Balkan City», σ. 102 • A. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ - ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, «Από τη συγκέντρωση στη διάχυση. Οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας», σσ. 16 - 17 • Για τη θέση «Εβραϊκά» βλ. N. ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΟΣ, *Τα Τρικάλα και οι Σινοικισμοί τους*, σσ. 225 - 227 και τον χάρτη της πόλης του 1890, που περιλαμβάνεται εκεί.

17. Encyclopaedia Judaica, στο λήμμα «Trikkala», τ. 15, σ. 1395 • N. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Jewish sites and synagogues of Greece*, σ. 191.

18. A. SHMUELEVITZ, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, σ. 14 • BENBASSA / RODRIGUE, *όπ.π.*, σσ. 13 - 14. Λόγοι κυρίως οικονομικής συσπείρωσης και άμυνας επιβάλλουν την ενοποίηση των επιμέρους αυτόνομων συναγωγών των επαρχιακών πόλεων γύρω στα τέλη του 16ου αι.

19. M. GOODBLATT, *Jewish Life in Turkey in the XVth Century*, σσ. 9 - 15, 61 - 74 και σσ. 134 - 143 για responsa αναφερόμενα σε διενέξεις των συναγωγών της Θεσσαλονίκης και Πάτρας • L. BORNSTEIN - ΜΑΚΟΒΕΤΣΚΥ, «*The Social and Communal Organization of the Jewish Communities in Epirus during the Sixteenth Century*», σ. 210 - 215 για παρόμοιες περιπτώσεις στην Άρτα και τα Γιάννενα.

20. M. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *Εβραίοι και Χριστιανοί*, σ. 167.

21. N. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Jewish Sites*, σ. 191.

22. M. GOODBLATT, *όπ.π.*, σσ. 26-28 • A. SHMUELEVITZ, *όπ.π.*, σσ. 26-29, 34-40 • M. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *Εβραίοι και Χριστιανοί*, σσ. 45-47, 159-162, σσ. 4-47, 159-162.

23. M. GOODBLATT, *όπ.π.*, σ. 56, • S.W. BARON, *όπ.π.*, σ. 228.

24. K. ΚΟΨΙΔΑΣ, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις καρτ - ποστάλ 1886 - 1917*, σσ. 97 - 121, για μια έξοχη συλλογή φωτογραφιών Εβραίων μικροπωλητών, χαμάληδων και αργυραμοιβών στην αγορά της πόλης. Για τα εβραϊκά επαγγέλματα βλ. S.W. BARON, *όπ.π.*, σσ. 219 - 262 • E. BASHAN, «The Rise and Decline of the Sephardi Communities in the Levant - The Economic Aspects», σσ. 349 - 350.

25. E. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *όπ.π.*, σ. 293, 296 • M. BELDICEANU - P.S. NASTUREL, *όπ.π.*, σ. 119.

26. Για τη συμμετοχή των γυναικών στη βιοτεχνική παραγωγή βλ. S. FAROQHI, *όπ.π.*, σσ. 19 - 21.

27. B. BRAUDE, «The Rise and Fall of Salonica Woolens, 1500 - 1650: Technology Transfer and Western Competition», σ. 224. Σύμφωνα με την ίδια πηγή μαντάνια λειτούργησαν ακόμη στη Θεσσαλονίκη, την Πλεύνα, τη Λάρισα, τη Ρόδο και τη Βέροια.

28. E. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *όπ.π.*, σ. 311.

29. S. FAROQHI, «Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560 - 1650)», σσ. 64 - 65.

30. V. BOSKOV, M. EPSTEIN, S. ANDREEV, *Ottoman Documents on Balkan Jews, XVth - XVIIth Centuries*, σσ. 27 - 29.

31. E. BASHAN, *όπ.π.*, σ. 360. Για την ανάπτυξη της βυρ-

σοδεισίας στην πόλη τον 15ο και 16ο αι. βλ. E. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *όπ.π.*, σσ. 293, 295 - 296 • BELDICEANU - NASTUREL, *όπ.π.*, σ. 119 • N. ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΟΣ, *όπ.π.*, σ. 280 για τη συνοικία Ταμπάκικα.

32. E. BASHAN, *όπ.π.*, σ. 360 • A. SHMUELEVITZ, *όπ.π.*, σ. 139.

33. T. STOJANOVICH, «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», σσ. 293 - 294.

34. Για την εμπορική δράση των Οθωμανών Εβραίων βλ. S. PANOVA, «On Some Problems in the Economic Activity of Jews in South - East Europe in the XVI - XVII Centuries», σσ. 11 - 12 • M. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *Εβραίοι και Χριστιανοί*, σσ. 35-36, 55-57 • S. SHAW, *όπ.π.*, σσ. 93-96 • A. SHMUELEVITZ, *όπ.π.*, σσ. 128 - 153.

35. A. MEHLAN, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», σ. 376 • Γ. ΚΟΥΛΟΥΡΑΣ, «Το Οδικό Δίκτυο της Θεσσαλίας...» (υπό δημοσίευση) τον ενχαριστώ θερμά για το αντίγραφο, που μου έστειλε.

36. Αν και οι διαθέσιμες πηγές δεν είναι διαφωτιστικές, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι Τρικαλινοί Εβραίοι είχαν αναπτύξει εμπορικές συναλλαγές και με το επίνειο της Θεσσαλίας, το σημαντικό και πολυσύχναστο λιμάνι του Βόλου, από όπου διχοχεύονται κυρίως σιτάρι, δημητριακά, υφάσματα και δέματα, στην πρωτεύουσα και τη Δυτική Ευρώπη, και από όπου φυσικά δεν λείπει το δραστήριο εβραϊκό στοιχείο, βλ. P. ΦΡΕΖΗΣ, *Η Ισραηλίτικη Κοινότητα Βόλου*, σ. 18.

37. Για τη δράση των Ραγουζαίων Εβραίων βλ. ενδεικτικά I. BURDELEZ, «*The Role of Regusan Jews in the History of the Mediterranean Countries*», σσ. 190 - 197.

38. A. SHMUELEVITZ, *όπ.π.*, σ. 134.

39. *Όπ.π.*, σ. 138.

40. E. BASHAN, *όπ.π.*, σ. 381, υπ. 39.

41. B. BRAUDE, *όπ.π.*, σ. 221 • A. SHMUELEVITZ, *όπ.π.*, σ. 133.

42. A. SHMUELEVITZ, *όπ.π.*, σσ. 135 - 138 • R. DALVEN, *The Jews of Ioannina*, σ. 24 • M. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *Εβραίοι και Χριστιανοί*, σ. 102 • S. FAROQHI, «*The Early History of the Balkan Fairs*», σ. 52. Η συμμετοχή των Εβραίων στις εμποροπανηγύρεις εθεωρείτο αυτονόητη, ώστε η απουσία τους από το Μοσχολούρι το 1588 προκάλεσε μεγάλη εντύπωση, βλ. N. ΚΑΡΑΦΥΛΛΗ, «*Το περιφημο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας παζάρι του Μοσχολουρίου*», σ. 66.

43. N. BELDICEANU, *όπ.π.*, σσ. 132, 138. Γενικά, οι Οθωμανοί Εβραίοι εμπορεύονται μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων, αγροτικών και βιοτεχνικών, βλ. χαρακτηριστικά για τον Αυλώνα, G. VEINSTEIN, «*Une communauté ottomane: les Juifs d' Avloya (Valona) dans la deuxième moitié du XVIe siècle*», σσ. 795 - 797, και για τη Ρόδο, M. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *όπ.π.*, σσ. 52 - 58.

44. Επαγγέλματα σχετικά με την παρασκευή και την προμήθεια τροφίμων αποτελούν βασική πηγή βιοπορισμού για την κοινότητα του Αυλώνα, βλ. G. VEINSTEIN, *όπ.π.*, σσ. 794 - 795.

[*Η Κατερίνα Μπίχτα είναι αρχαιολόγος και υποψήφια διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Birmingham Αγγλίας. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών και πραγματοποίησε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στην Αγγλία. Εργάστηκε στο ΠΣΕ Μουσειοπαιδαγωγική Εκπαίδευση του Παν/μίου Θεσσαλίας ως επιστημονική συνεργάτιδα κατά τα έτη 1999 και 2000. Άρθρα της για την τοπική Ιστορία του Ν. Τρικάλων δημοσιεύονται στο περιοδικό "Τρικαλινά". Η παραπάνω μελέτη είναι από τα «Τρικαλινά», τ. 17ος (1997) - Στοιχεία για την Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό μας στο τεύχος 68 / σελ. 35, 98 / αφιέρωμα, 127/23, 135/26, 142/23 και 149/26].*

Προσκήνυμα στο κατεστραμμένο εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης, μεταπολεμικά.

Μια στοίβα ψεύτικα μέλη

Του κ. ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗ

Από το μυθιστόρημα «Ουζερί Τσιτσάνης» του κ. Γιώργου Σκαμπαρδώνη αναδημοσιεύουμε το παρακάτω κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

Περνούμε την πύλη από την πλευρά της οδού Γιαννιτσών που την φυλούν δύο κέρβεροι και μπαίνουμε στο γκέτο του Χιρς με το γερμανικό αυτοκίνητο που με πήρε από το ξυλάδικο στις εννιά.

Δεν προχωρούμε πολύ παραμέσα.

Στα εκατό μέτρα παρακάτω κι αριστερά είναι το Άσυλο Φρενοβλαβών της Κοινότητας και δεξιά, λίγο πιο εκεί, η Συναγωγή Βαρδάρ.

Υπάρχει κινητοποίηση στο γκέτο.

Οι Γερμανοί θα στείλουν σήμερα, 15 Μαρτίου, τις πρώτες αποστολές Εβραίων στην Πολωνία.

Τα μέτρα πολύ αυστηρά, και στις πύλες, και στους πυργίσκους και μέσα, κι απ' έξω. Ενώ ερχόμασταν, είδα περιμετρικά, γύρω από το γκέτο, σε ορισμένα σπίτια τα διπλά μυδράλια που στήσανε οι Γερμανοί για πρόσθετη ασφάλεια. Οι κόννες τους βγαίνουν απ' τα ισόγεια παράθυρα, έτοιμες.

Τμήματα της εβραϊκής πολιτοφυλακής και γερμανικά περιπόλα πάνε κι έρχονται νευρικά.

Το αυτοκίνητο σταματάει μπροστά στο Φρενοκομείο. Κατεβαίνω μαζί με ένα σακί όπου κουβαλώ τα εργαλεία της μαραγκοσύνης.

Δίπλα είναι κι άλλα στρατιωτικά φορτηγά, κατεβάζουν έπιπλα, πάγκους και περιέργα κιβώτια.

Ο Γερμανός οδηγός μου κάνει νόημα να τον ακολουθήσω - χαιρετάει έναν φρουρό στην είσοδο, όπου, από πάνω, έχουν κρεμάσει κάθετα μια μεγάλη σημαία με τον αγκυλωτό.

Πιο πέρα, στα τριάντα μέτρα, ένα άλλο οίκημα, σαν μεγάλο σπίτι. Εκεί έχουνε μαζέψει τους άρρωστους που πέταξαν έξω απ' το Άσυλο Φρενοβλαβών. Μάλλον αυτούς θα στείλουνε πρώτους. Βλέπω έχουνε βγάλει μερικούς έξω, γέροντες τρελούς και γριές, που προ-

σπαθούν νοσοκόμοι και πολιτοφύλακες, με φωνές και κλομπ, με σκουντιές και ξύλο, και με την αυστηρή εποπτεία Γερμανών να τους βάλουνε στη σειρά - χωρίς αποτέλεσμα.

Μπαίνουμε στο Φρενοκομείο και κάνουμε ν' ανεβούμε την εσωτερική σκάλα.

Εκείνη τη στιγμή κατεβαίνουν ο Βιτλιτσένι, πάντα με τη φωτογραφική επ' ώμου, ο Χαρσόν κι ο Μαλμπάλα, ένας Γερμανός στρατιώτης κι ένας θηριώδης Εβραίος. Αυτόν, αργότερα, άκουσα ο Χαρσόν να τον φωνάζει Ντεπούζ. Είναι πολιτοφύλακας - έχει κτηνώδη χέρια, ό,τι πρέπει για να σπάνε μασέλες, δάχτυλα, λαιμούς. Φαίνεται να 'χει μυαλό μωρού.

Πίσω τους άλλοι τρεις πολιτοφύλακες κρατώντας τα ματσούκια τους.

Στέκονται για λίγο δίπλα μας και μπροστά.

Ο Βιτλιτσένι κάνει νόημα στον Χαρσόν κι εκείνος, κρατώντας πάντα τη βαριοπούλα, μου λέει:

- 'Ηρθες πά... πάνω στην ώρα. Χρειαζόμαστε επειγόντως έναν μαραγκό εδώ, στο νέο Αρχηγείο. Έχει πολλές δουλειές πά... πάνω... αλλά, τώρα, έλα... σε θέλω μαζί μου. Οι διαταγές είναι με την πρώτη αποστολή να φύγουν οι ανάπηροι και οι τρελοί...

Κι ύστερα με ύφος σαδιστικό, ειρωνικό:

- Έλα μαζί μου... μήπως, δηλαδή, χρειαστείς ξύ... ξύλα... να διαλέξεις...

- Ξύλα; Από πού;

- Έλα και θα δεις... τα καλύτερα ξύ... ξύλα... τα πιο ακριβά... και γυαλισμένα, έ;

- Ν' αφήσω τα εργαλεία... να μην τα κουβαλώ μαζί μου...

- Τράβα μισό λεφτό στον πρώτο, δεξιά, θα δεις μια κάμαρα με κάτι έπιπλα που φέραμε τώρα, κάτι η-

λεκτρικά... άσ' τα εκεί και τα παίρνεις μετά...

Πετάγομαι επάνω τρέχοντας στις σκάλες. Το Άσυλο είναι τριώροφο. Ψάχνοντας δήθεν για την κάμαρη που την βλέπω αμέσως, μόλις φτάνω στο πλατύσκαλο, κάνω μια γρήγορη γύρα στον πρώτο όροφο. Έχουνε γυμνώσει τις αίθουσες που ήταν μέσα κρεβάτια, εξεταστήρια και γραφεία γιατρών και νοσοκόμων, και βάλανε Γερμανούς, υπηρεσίες των SD - βλέπω υπαξιωματικούς με την καθοδήγηση αξιωματικών να κουβαλούν και να τακτοποιούν φακέλους και αρχεία, μάλλον της Εβραϊκής Κοινότητας. Σε μια στιγμή, στον απάνω όροφο, πιάνει το μάτι μου να περνάει περήφανα η ωραία Ζίτα, η ξανθή γραμματέας του Βιτσλιτσένι. Βοηθητικοί στρατιώτες ανεβάζουν γραφομηχανές, πάγκους, ντουλάπες, κλειστά κιβώτια.

Στρέφω, πάω στην αίθουσα που έχουν τα έπιπλα και τα ηλεκτρικά, κι αφήνω σε μια προσεγμένη γωνιά το σακί με τα εργαλεία μου. Πριν, ανοίγω και τα κοιτάω: ξυλόσφυρο, σκεπαρονάκι, ματσόλα,τσιμπίδα, σμίλα, γυριστό σκαρπέλο, χεροπρίονο, ξυλοφάγος, σφίχτρο, κοπίδι και καμιά διακοσαριά καρφιά. Τα τρία μεγάλα, γύφτικα.

Ξανακατεβαίνω κάτω γρήγορα.

Ο Βιτσλιτσένι, ο Χαρσόν, ο Ντεπούζ και οι άλλοι έχουν προχωρήσει λίγο - τώρα μιλούν με κάποιον άλλον νεαρό αξιωματικό που έχει ευθύνη εδώ, στο στρατόπεδο. Έτσι δείχνει το ύφος του - πώς μου τον είχε πει η Εστρέα;

Περνούν κι άλλες ομάδες της Εβραϊκής Πολιτοφυλακής με τροχαδάκι. Πηγαίνουν προς τα εκεί που έχουν μαζεμένους τους τρόφιμους.

Ένας Εβραϊός γέρος ημίγυμνος, τρελός, με τα σάλια να τρέχουν, καμπούρης, έρχεται, με μικρά μπερδεμένα πηδηματάκια προς τα εδώ, παραμιλώντας.

Τρέχει ένας της Πολιτοφυλακής, τον βουτάει και τον σπρώχνει με το κλομπ, τον κλοτσάει, για να ξαναπάει προς το χώρο όπου έχουνε μαζέψει όλους τους ψυχασθενείς και προσπαθούν να τους συγκρατήσουν, μέχρι να τους πάνε να τους φορτώσουνε στα τρένα.

Προχωρούμε προς τον Σιδηροδρομικό Σταθμό.

Λίγο παρακάτω αρχίζουν τα σπιτάκια του γκέτο, τα παραπήγματα, οι παράγκες.

Ο Βιτσλιτσένι φωτογραφίζει συνέχεια.

Πολλοί Εβραίοι, κυρίως γέροι και παιδιά, με το κίτρινο άστρο στο στήθος, κάθονται έξω, σκυφτοί, κλαίνε.

Κλάματα γυναικεία ακούγονται και μέσα από τα σπιτάκια, από παντού. Αλλού δυνατά, αλλού σαν βουβοί λυγμοί, κατάρες και φωνές.

Οι παράγκες, τα παραπήγματα, δεκάδες στη σειρά, κολλητά το ένα με το άλλο.

Μικροί, πρόχειροι φράχτες.

Δρομάκια στενά, για ένα άτομο, ανάμεσα στα σπιτάκια και τις παράγκες. Φτωχολογιά. Τενεκεδένιες κατασκευές, ξύλινες, ή με πλιθιά. Όσα είναι χτιστά, έχουν δύο δωμάτια, πολύ στενά, το ένα μικρότερο, μάλλον για κουζίνα. Υπαίθριοι καμπινέδες, κολλητοί στα παραπήγματα. Σκεπές κρατημένες με πέτρες. Λίγες με κερραμίδι. Στις ενδιάμεσες μικρές αυλές, παρατημένες, ξερές γλάστρες. Σκουριασμένοι τενεκέδες από τελεμέ, πιταρισμένοι χώμα, που κάποτε είχαν μια ντάλια, ένα βασιλικό. Δίπλα κι άλλα ντενεκέδια, μικρότερα, γλαστράκια από πηλό, στρόγγυλα. Πολλά σπασμένα, άδεια. Σχοινιά κρεμασμένα πλάγια, δεμένα από τις σκεπές στα παλούκια του φράχτη, με άπλυτα, ή μόνο με μανταλάκια. Παλιοκαρέκλες, σκάφες, λεκάνες, τούβλα, πεταμένα παλιά μπουριά.

Δίπλα βαρέλια, καυσόξυλα, σύματα.

Μισοριγμένα, παλιά κοτέτσια.

Από παντού φαίνονται οι υπερυψωμένες σκοπιές με τους φρουρούς. Ελέγχουνε προσεκτικά τα πάντα. Ούτε ποντίκι δεν μπορεί, πια, να φύγει από δω μέσα. Γερμανικά περίπολα κυκλοφορούν με βήμα χήνας. Ενδιάμεσα περνούνε ομάδες της Πολιτοφυλακής, μαζί με Έλληνες χωροφυλάκους της Εκατονταρχίας, προς διάφορες κατευθύνσεις. Οι πολιτοφύλακες κάτι μου θυμίζουν. Μετά σκέφτομαι ότι είναι ολόιδια ντυμένοι με τους πολιτοφύλακες του γκέτο της Βαρσοβίας που φωτογράφησε ο Βιτσλιτσένι - τις φωτογραφίες που είδα κρυφά στο υπόγειο της βίλας: καμπαρτίνες, μπότες, γραβάτες, κλομπ, κίτρινο περιβραχιόνιο. Ολόιδιοι.

Στον αέρα φόβος.

Πλησιάζοντας στο σταθμό βλέπω μια ομάδα Εβραίων να περιμένει καθιστή στα εκατό μέτρα.

Φέρνουν με φωνές και με βραιοιές τους τρελούς, ένα κοπάδι από γέροντες, γριές και νέους με παλαβά μάτια.

Μερικοί μισόγυμνοι, δυο τρεις σχεδόν γυμνοί.

Ένας γέρος, εντελώς ξεβράκωτος, κάθεται ξαφνικά στο κότσι και αρχίζει να χέζει εν ψυχρώ μέσα στο δρόμο.

Όλοι προχωράνε τρομαγμένοι, αλαφιασμένοι, σαν να τους βγάλανε με το ζόρι νυσταγμένο δρομολόγιο στην Κόλαση, και δεν ξέρουν τι γίνεται, πού τους πάνε και γιατί. Σερνάμενοι, άλλοι χαζεύοντας γύρω, στέκονται, φεύγουν, γυρίζουν, δεν υπακούουν στις διαταγές, δεν νιώθουν τι τους λένε.

Οι συνοδοί τους δέρονουν με διχτυωτά καμουτσίκια

και με κλομπ, τους απειλούνε κουνώντας τα πιστόλια τους στον αέρα, τους σαλαγούνε τρομάζοντάς τους με βρισίδια και φωνές, στα γερμανικά, στα εβραϊκά, στα ελληνικά.

Ένα μπουλούκι αλλοπαρμένων, χαμένων, ανοικονόμητο και τσακισμένο. Όλο διαλύονται κι όλο τους ξαναμαζεύουν με τη βία - οι Γερμανοί θέλουν να καθαρίσουν, φαίνεται, πρώτα μ' αυτούς.

Τους πηγαίνουνε κατευθείαν στα βαγόνια που περιμένουνε έτοιμα, με ανοιχτές πόρτες.

Κοντά στο τρένο στέκονται καμιά εικοσαριά Γερμανοί αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώτες - δυο απ' αυτούς κρατούν μεγάλα λυκόσκυλα με σιδερένια φίμωτρα.

Ένας τρελός γέρος κουρελιάρης, χωρίς καθόλου δόντια, κάνει με τα χέρια ότι παίζει μπουζούκι και τραγουδάει γελώντας φριχτά:

*Άιντε και τους χώσαν στη βαγόνα
άιντε και τους πήγαν στη στρατώνα...*

Μετά λυγάει, ξεκαρδίζεται, μέσα σε σάλια, χτυπώντας τα χέρια του στα γόνατα.

Ο Βιτλιτσένι τραβάει συνέχεια φωτογραφίες τους φρενοβλαβείς. Μετά σταματάει και κάτι λέει στον Χαρσόν.

Εκείνος στέκεται προσοχή κι ακούει τη διαταγή. Ύστερα, βιαστικά, γυρίζει προς τους πέντε πολιτοφύλακες και προς εμένα και λέει:

- Πά... πάμε να φορτώσουμε τους σακάτηδες.

Ο Βιτλιτσένι κάνει νόημα σ' έναν Γερμανό αξιωματικό να μας ακολουθήσει.

Προχωρούμε λίγο πιο εκεί, όπου βλέπω τους μαζεμένους που είδα πριν, τους καθιστούς κάτω, που από μακριά δεν φαινόταν πως είναι όλοι ανάπηροι. Κι όμως: είναι όλοι σακατεμένοι, με ψεύτικα ξύλινα ποδάρια, πρόσθετα ξύλινα ή πλαστικά χέρια, με πατερίτσες, μπαστούνια ή περπατούρες. Έξι εφτά σε καρτσάκια με ρόδες. Όλοι με το κίτρινο αστέρι στο στήθος. Θα είναι γύρω στους εκατόν πενήντα.

Καθώς πλησιάζουμε, σηκώνεται ένας ηλικιωμένος με ψεύτικο ποδάρι και χοντρά, κοκάλινα γυαλιά, έρχεται κουτσαίνοντας προς το μέρος μας.

Μόλις φτάνει κοντά, λέει στον Χαρσόν:

- Ντροπή σας... ο Μέρτεν είχε υποσχεθεί πως δεν θα στείλετε στην Πολωνία τους αναπήρους... Πολλοί από μας είναι τραυματίες, ανάπηροι πολέμου... Κι ο Βιτλιτσένι μέχρι χτες μας διαβεβαίωνε τα ίδια... και στον ραβίνο Κόρρετζ πριν δυο μέρες υποσχέθηκε ότι εμάς θα μας σεβαστούν, δεν θα μας πειράξουνε.

Ο Χαρσόν του δίνει ένα χαστούκι κι ο ανάπηρος πέ-

φτει κάτω, ανάσκελα, μισολιπόθυμος.

Τα γυαλιά του πετάγονται παραπέρα, στο χώμα.

Ο Χαρσόν πάει, τα σηκώνει, τα ακουμπάει σ' ένα βαρέλι που βρίσκεται δίπλα, τα χτυπάει με τη βαριοπούλα και τα θρυμματίζει. Βλέποντας πλάγια τον Γερμανό αξιωματικό που παρακολουθεί προσεκτικά, λέει στον πεσμένο:

- Άλλαξαν οι διαταγές... πες σ' όλους τους δικούς σου να βγάλουν τα ξύ... ξύλινα ποδάρια και τα χέρια, να ξε... ξεκουμπώσουν όλα τα ψεύτικα μέλη που φορούνε, να τ' αφήσουν κάτω, στο χώμα, και να αρχίσουν να μπαίνουν γρήγορα στα βαγόνια...

Βγάζει από την τσέπη δυο καταστάσεις. Ξαναβάζει τη μια στην τσέπη. Κοιτάζει προσεκτικά την δεύτερη.

Οι άλλοι Εβραίοι της Πολιτοφυλακής τον παρακολουθούν ξεροί, γλομοί. Μόνο ο Ντεπούζ γελάει.

Ένας πολιτοφύλακας, κάπως πιο μεγάλος, είναι έτοιμος να κλάψει. Τρέμει το στόμα του. Κάνει να κινηθεί, να καλοπιάσει τον Χαρσόν.

Εκείνος τον καταλαβαίνει αμέσως και του λέει άγρια:

- Ντάριο Χαντάγιο, σκασμός!

Και γυρνώντας προς τους ανάπηρους, που στέκονται και βλέπουν κι ακούν ακίνητοι:

- Είστε εκατόν σαράντα οχτώ... θα χωρέσετε σε δυο βαγόνια... εβδομήντα τέσσερις σε κάθε βαγόνι... Όποιος δεν μπορεί να ανεβεί θα τον ανεβάσουμε εμείς. Κι εσείς που είστε σε καρτσάκια - αλλά χωρίς τα καρτσάκια σας...

Και κάνει νόημα στον Ντεπούζ και στους άλλους της Πολιτοφυλακής να πάνε και ν' αρχίσουν να ανεβάζουν. Συμπληρώνει:

- Κι όποιος δεν βγάζει το ψεύτικο χέρι ή το πο... ποδάρι του, θα του το ξε... ξεπατώσουμε εμείς και θα πει κι ένα τραγούδι... Όλοι υπακούνε... εδώ οι κυρίες των πιο πλούσιων Εβραίων σκουπίζουν τους δρόμους στο γκέτο... πλένουν τα πιάτα στα μαγειρεία... Ξυ... ξυρίσαμε τους ραβίνους και τους βάλαμε και μαζεύουν σκουπίδια... Κανείς δεν εξαιρείται... κανείς δεν κατούρησε στο πηγάδι...

Και πάει στον πεσμένο ανάπηρο που ήρθε πρώτος, σαν αντιπρόσωπος, και τώρα είναι ζαρωμένος, ματωμένος από το σκαμπίλι, του αδράχνει το ξύλινο ποδάρι, το σφίγγει κάτω απ' τη μασχάλη του, το τραβάει με δύναμη, το ξεπατώνει και το πετάει δίπλα. Εκείνο πέφτει στο χώμα μ' ένα ξερό γκαπ. Είναι ένα πόδι από ξύλο γυαλιστερό, πέλημα, γάμπα μέχρι και το γόνατο, με φορεμένο παπούτσι κάτω και πάνω πέτσινα λουριά και μεταλλικές λάμες που δένουν στο ζωντανό.

Ο Χαρσόν βρουχιέται:

- Βγάλτε τα όλοι... ξύ... ξύλινα ποδάρια, ξύλινα χέρια... γρήγορα...

Και βαράει μια κλοτσιά τον πεσμένο ανάπηρο, που τώρα κωλοσέρνεται πλάγια, με τη μύτη του να τρέχει αίμα, βογκώντας βουβά, μην μπορώντας να σηκωθεί χωρίς το ποδάρι του.

Ο Βιτολιτσένι που απασχολείται με τους τρελούς, όπως γυρίζει και βλέπει προς εμάς, βρίσκει ενδιαφέρον στη σκηνή. Και, σχεδόν τρέχοντας, έρχεται και τραβάει με ενθουσιασμό μερικές φωτογραφίες: τον πεσμένο κάτω, τους άλλους ανάπηρους, τον Χαρσόν, την Πολιτοφυλακή, εμένα. Από διάφορες γωνίες.

Μετά, σιωπηλά, απομακρύνεται, ξαναγυρίζει στους τρελούς.

Μερικοί ανάπηροι αρχίζουν να βγάζουν τα μέλη τους, ξύλινα τα περισσότερα. Ακολουθούνε και οι άλλοι, τρομοκρατημένοι. Μερικοί δεν μπορούν να τα ξεκουμπώσουν οι ίδιοι και πάνε και τους τα ξεπατώνουν με τη βία οι πολιτοφύλακες.

Ο Χαρσόν γυρίζει και μου λέει ειρωνικά, αλλά και σοβαρά:

- Μαραγκέ, τώρα θα διαλέξεις από τα καλύτερα ξύ... ξύλα...

- Από... πού;

- Τί από πού;... Από τα ξύ... ξυλοπόδαρα, απ' τα ψεύτικα χέρια των σακάτηδων... αφού γίνονται από τα πιο ακριβά ξύλα... μόλις τους φορτώσουμε και μετά, μάζεψε ό,τι γουστάρεις... τα υπόλοιπα θα τα πά... πάροουμε για κάψιμο...

Οι ανάπηροι έχουν βγάλει όλα τα ψεύτικα μέλη. Τα έχουν αφήσει δίπλα τους. Όσοι είναι σε καροτσάκια κοιτάζουν φοβισμένοι γύρω.

Ο Χαρσόν:

- Όσοι μπορούν να περπατήσουν να πά... πάνε να μοιραστούν στα βαγόνια 751 και 752. Τους υπόλοιπους θα τους κουβαλήσουμε...

Και κάνει νόημα στους πολιτοφύλακες.

Οι ανάπηροι, κουτσαίνοντας, πηδώντας, σέρνοντας, όσοι μπορούν, προχωρούν τρομοκρατημένοι προς τα βαγόνια.

Από κοντά πάνε κι εκείνοι με τα καροτσάκια, κυλώντας τα. Πλησιάζουν στο τρένο.

Ο Χαρσόν δεν λέει τίποτα. Αλλά μόλις φτάνουν μπροστά στα βαγόνια, διατάζει τους πολιτοφύλακες:

- Βάλτε όσους είναι με κα... καρότσια μέσα στα βαγόνια, χωρίς τα καρότσια τους...

Οι πολιτοφύλακες αρπάζουν αυτούς τους μισούς ανθρώπους, τους βγάζουν από τα καροτσάκια με το

ξόρι και τους αφήνουν όπως να 'ναι μέσα στα βαγόνια. Οι άλλοι ανάπηροι που κάπως μπορούν να κουνηθούν, τους πιάνουν και προσπαθούν με κάποιο τρόπο να τους στηρίξουν σε όρθια στάση, γιατί μερικοί έχουν πέσει πλάγια και δεν μπορούν να ξανασηκωθούν. Δυο τρεις κλαίνε.

Ο Χαρσόν, ήρεμα:

- Όλα τα κα... καρότσια να πάνε εκεί που είναι τα ψεύτικα μέλη...

Ξαναγυρνώντας σε μένα:

- Κοίτα να διαλέξεις κανένα καλό ξύ... ξύλο...

- Τι να τα κάνω, είναι άχρηστα...

- Εσύ είσαι άχρηστος... Τι σε νοιάζει, ρε, ... εσύ είσαι χριστιανός κι όλοι αυτοί οι σακάτηδες είναι Εβραίοι, αλάδωτοι... κοίτα, άμα δεν διαλέξεις ξύλα, θα τα πάρω εγώ για τη σόμπα...

Και γυρνώντας σε έναν πολιτοφύλακα:

- Τζάκο Αμποάβ, κάτσε εδώ να φυλάς ξύ... ξυλοπόδαρα και κα... καρότσια. Μόλις γυρίσω στο αρχηγείο, θα στείλω φορητό να παραλάβει κι αυτά κι εσένα...

Ο άλλος χαιρετάει στρατιωτικά.

Στο μεταξύ έχουν στριμώξει όλους τους ανάπηρους μέσα στα δύο βαγόνια.

Γυρνά προς τα πίσω και βλέπω ότι, πιο κάτω, στα εκατό μέτρα, τελειώνουνε και με τους φρενοβλαβείς: τους έχουνε μαντρώσει κι εκείνους, σχεδόν όλους, μέσα στα βαγόνια του ίδιου μεγάλου, απέραντου συρμού.

Αριστερά από τους ανάπηρους και δεξιά απ' τους τρελούς οι Γερμανοί βάζουν άλλους, εκατοντάδες, στα διπλανά βαγόνια, ως κάτω, μακριά που πιάνει το μάτι μου.

Ενδιάμεσα μπαίνουν μερικοί Γερμανοί στρατιώτες με πολυβόλα, και σε μερικά βαγόνια βάζουν γεμάτα, παράξενα κιβώτια - ίσως τροφές για τη φρουρά, ίσως πυρομαχικά.

Ο Χαρσόν, βγάζοντας μια λίστα απ' την τσέπη:

- Ντίνο Καζές, μέτρα τους μια τελευταία φορά...

Εκείνος πάει στα βαγόνια, τους μετράει και φωνάζει:

- Εκατόν σαράντα οχτώ...

- Είναι εβδομήντα τέσσερις σε κάθε βαγόνι;

- Όχι, στο ένα είναι εβδομήντα έξι, και στο άλλο εβδομήντα δύο.

- Δεν πειράζει, κλείς' τους... κλείδωσε τα βαγόνια...

Έχουμε κι άλλες δουλειές...

Εκείνος σέρνει τις πόρτες και κλειδώνει τα βαγόνια με βαριά, εξωτερικά, σιδερένια μάνταλα. Τρέχει ένας ακόμα πολιτοφύλακας και τον βοηθάει.

Ο Χαρσόν:

Δρόμος στην περιοχή του Βαρδάρη. Εβραίοι κάθονται σε ψάθινες καρέκλες μπρος στην είσοδο του σπιτιού τους. Στην περιοχή αυτή υπήρχε εβραϊκή γειτονιά με φτωχικά σπίτια και τρεις συναγωγές!

- Πάμε... εσύ, Τζάκο, όπως σου είπα... κάτσε στα ξυ...
ξυλοπόδαρα και περίμενε...

Άλλοι, Γερμανοί φέρνουν, με τη βοήθεια Πολιτοφυλάκων κι Ελλήνων της Εκατονταρχίας, ομάδες Εβραίων από άντρες, γυναίκες και παιδιά. Όλοι προσπαθούν να κουβαλήσουν ό,τι μπογαλάκι μπορούν.

Τους μαζεύουν έξω απ' το τρένο που περιμένει, τους διατάζουν να αποθέσουν ό,τι έχουν μαζί τους, τους μετρούν και τους χώνουν με τη βία στα βαγόνια.

Παντού οδυρμός.

Μέσα στις φωνές και στον κόσμο που πυκνώνει, ενώ οι Γερμανοί κι οι πολιτοφύλακες προσπαθούν να τον πειθαρχήσουν, πασχίζω, όσο μπορώ, να δω μήπως φανεί πουθενά η Εστρέα, η οικογένειά της, ο Αλμπέρτος.

Στο μεταξύ, είναι αδύνατον να αποσπαστώ, να ξεφύγω από την ομάδα του Χαρσόν αυτή την ώρα και να ψάξω για το σπιτάκι της Εστρέας που είναι στην άλλη άκρη του γκέτο, προς την πλευρά των λαχανόκηπων.

Από τα στενά φέρνουν συνέχεια κόσμο προς το τρένο - ταυτόχρονα κουβαλούν Εβραίους κι από άλλα μέρη της πόλης και τους μπαγαλώνουν εδώ, στα παρατημένα σπίτια εκείνων που έχουν ήδη φορτωθεί. Ακούω φωνές από κάποιους που λένε ότι τους κουβαλήσανε απ' τον Λαγκαδά.

Λεφούσια ξαγρυπνισμένων, αξύριστων, κλαμένων, από διάφορα μέρη, με σακούλια, τσάντες και κουβέρτες στα χέρια κατεβαίνουν εδώ, από στρατιωτικά φορητά.

Μπογαλάκια παρατημένα σε γωνιές, μπαστούνια, ένα ρεπούμπλικο, βελουδένιο, καινούργιο, δίπλα σ' ένα συρμάτινο φράχτη.

Τσιρίδες γυναικών που ψάχνουν τα παιδιά τους. Γέροι αλαφιασμένοι.

Έξω απ' τα νερά τους, ξαφνικά, σε πιάτσα που δεν ελέγχουν, γκιζερούν γύρω γύρω στα τυφλά. Ζαλισμένοι, χαμένοι σ' έναν αλλόκοτο κόσμο.

Ενώ προχωρούμε προς τα πίσω, προς το τέως Άσυ-

λο Φρενοβλαβών, ένας πολιτοφύλακας ρωτάει τον Χαρσόν:

- Πόσοι θα φορτωθούν σήμερα;

Ο Χαρσόν:

- Δύο χιλιάδες τετρακόσιοι σήμερα, δυόμισι αύριο μεθαύριο και πάει λέγοντας...

Έχω τα μάτια μου ανοιχτά για την Εστρέα - ή μήπως δω πουθενά τον Αλμπέρτο. Αυτός μου τη γνώρισε, είναι πρώτη ξαδέρφη του. Δούλευε υπάλληλος, υπεύθυνος για τις πωλήσεις στην Ξυλαποθήκη της Γεωργίου Ανδρέου, απ' όπου είδα, πριν λίγες μέρες τη σφαγή των εφτά. Είναι φανατικός σιωνιστής, ανήκε στην οργάνωση Μπεϊτάρ, οπαδός του Ζαμποτίνσκυ. Μιλάει καλά, αν και περίεργα, τα ελληνικά, αλλά πιο πολύ τα ισπανοεβραϊκά Σεφαράδ - έκανε νυχτερινά μαθήματα στην Ένωση Νέων Ιουδαίων για να μάθει καλύτερα την καθεαυτού εβραϊκή γλώσσα. Μου έλεγε ότι πήγαινε κι εκδρομές με την αθλητική ομάδα Μακαμπή. Είναι αδύνατος, με γενάκι, κοκκινοτρίχης, μάτια γαλανά, πολύ μακριά δάχτυλα. Φοράει πάντα πολύ φαρδιά παντελόνια, παπούτσια στρογγυλά μπροστά, και, χειμώνια καλοκαιρί, ένα πέτσινο γιλέκο, είτε με σκέτο πουκάμισο, είτε με σακάκι και παλτό, στα βαριά κρύα.

Δεν γελάει ποτέ ανοιχτά - πάντα χαμογελάει συγκαταλημένα αν και κάνει, συχνά, παράξενα αστεία. Είναι πολύ έξυπνος.

Η Εστρέα, πριν γίνει η 4η Αυγούστου, ανήκε σε μετριοπαθή αριστερή οργάνωση του Χιρς, ήταν Προαστιακή. Αλλά σύχναζε και στη Νέα Σιωνιστική Λέσχη, που είχε τα πολυτελή γραφεία της στην προκουμαία - τώρα τα έχουν διαλύσει οι Γερμανοί. Εκεί μαζεύονταν, πριν την Κατοχή, κι επί Μεταξά, κυρίως οι πλούσιοι Εβραίοι. Δέχονταν και την Εστρέα, ίσως γιατί είναι πολύ όμορφη και διαβασμένη. Έχει τελειώσει την Αλιάνς Ισραελίτ, έχει πτυχίο γραφομηχανής, μάθαινε γαλλικά και βοηθούσε τον πατέρα της στα οικονομικά του κρεοπωλείου και στα τιμολόγια. Τρεις φορές την εβδομάδα τραγουδούσε με τη χορωδία Ρενανά, απ' όπου πήγαινα, κάποια βράδια και την έπαιρνα να πάμε βόλτα στην παραλία. Μερικοί ομόθρησκοί της - παρά το ότι ο μπαμπάς της με συμπαθεί πολύ, ίσως γιατί εκτιμάει και τον πατέρα μου - δεν καλοβλέπουνε τη σχέση της με μένα, έναν χριστιανό. Περισσότερο γιατί είναι πολύ όμορφη και τη θέλουν για πάρτη τους, οπότε βάζουν μέσα και το θέμα της θρησκείας. Συν το ότι εγώ είμαι κάπως κοντός, έχω το ίδιο ύψος με την Εστρέα - ναι, αλλά εκείνη δεν υπολογίζει το ζήτημα της σχέσης μας τίποτε και κανέναν. Κι εγώ ακόμα δεν καταλαβαίνω γιατί τα έφτιαξε μαζί μου, τι μου βρίσκει - είναι πιο

μορφωμένη από μένα και σκέφτεται αλλιώς.

Συχνά διαφωνούμε με τον ξάδερφό της τον Αλμπέρτο και πάντα αυτή μου τα διηγείται μετά, αν κι εγώ δεν πολυκαταλαβαίνω τις μεταξύ τους διαφορές. Την ακούω, όμως, με προσοχή γιατί τα λέει όλα όμορφα, με ευφράδεια, με λεπτομέρειες και με μεγάλο πάθος. Συχνά, τσαντισμένη, μιλάει με ειρωνεία για τις απόψεις του ξαδέρφου της.

Ένα βράδυ, που αρπάχτηκαν οι δυο τους για τα καλά, της λέω:

- Κολλήσατε κι εσείς διχασμό από μας τους χριστιανούς...

Το απόγεμα της Κυριακής 17 Σεπτεμβρίου του '40, ο κινηματογράφος ΑΠΟΛΛΩΝ, στη Βασιλίσσης Όλγας, άνοιξε για τη χειμερινή περίοδο. Ήμουν στην πρώτη προβολή. Ανάβοντας τα φώτα στο διάλειμμα ανακαλύπτουμε, αίφνης, με τον Αλμπέρτο πως καθόμαστε δίπλα δίπλα. Είχαν έρθει με την ξαδέρφη του την Εστρέα μόλις άρχισε το έργο και δεν αναγνωριστήκαμε μες στο σκοτάδι. Λέμε δυο λόγια και κατόπιν με συστήνει στην ξαδέρφη του. Μου φάνηκε, απ' την πρώτη στιγμή, πολύ όμορφη, αλλά και πολύ επιφυλακτική.

Βγαίνοντας απ' το σινεμά μου προτείνει ο Αλμπέρτος να πάω μαζί τους να απολαύσουμε ένα παγωτό στο παραλιακό κέντρο ΡΟΥΑ ΖΩΡΖ - λίγες στάσεις πιο πάνω, στο ύψος της Ανάληψης.

Εγώ δέχομαι αμέσως, γιατί έχω κιόλας σχεδόν ερωτευτεί την Εστρέα, μετά από δέκα βήματα που περπατήσαμε μαζί - μέχρι να βγούμε από τον κινηματογράφο.

Βαδίζουμε οι τρεις μας αργά, κουβεντιάζοντας, κάνένα εικοσάλεπτο.

Το ΡΟΥΑ ΖΩΡΖ, τέως βίλα του Κλέωνα Χατζηλαζάρου, που κάποτε φιλοξένησε και το βασιλικό ζεύγος, είναι κέντρο μαγευτικό. Γύρω γύρω πεύκα που φτάνουν ως τη θάλασσα. Μέσα στον μεγάλο, απέραντο χώρο, γύρω από τη βίλα, λειτουργεί θερινό θέατρο, πολύ καλό εστιατόριο, και μια ταβέρνα υψηλής ποιότητας όπου παίζουνε μουσική Ρώσοι εμικροέδρες που έχουν τα σπιτάκια τους στην περιοχή Χαριλάου - πιο αριστερά και κάτω από το πατριό μου.

Όλη η καλή κοινωνία της Θεσσαλονίκης περνάει από δω. Όλοι οι πλούσιοι, με τις κυρίες τους και οι περσιότεροι σημαντικοί, ξένοι επισκέπτες.

Καθόμαστε στο ζαχαροπλαστείο κοντά στη θάλασσα. Είναι κάτω από πεύκα, κι έχει όμορφα τραπεζάκια με κατάλευκα τραπεζομάντιλα. Φτάνει ως εδώ η μουσική των Ρώσων που παίζουν πιο κάτω βαλς και παθιασμένα ταγκό.

Τα τραπεζάκια τα φωτίζουν λίγα φώτα, διακριτικά, που είναι σκαλωμένα πάνω στα πεύκα.

Η θάλασσα ήσυχη σκάει πιο εκεί - ένας τσιμεντένιος ταρσανάς στα πενήντα μέτρα.

Τρία τέσσερα ζευγάρια και παρτές κάθονται στα αριαιά, διπλανά τραπέζια.

Αριστερά φαίνονται αραδιαστές οι λάμπες της παραλίας να μικραίνουν και να χάνονται καμπυλωτά στο βάθος - ως το λιμάνι.

Δεξιά, μακριά, πέρα απ' τη θάλασσα, λαμπυρίζουν θολά, σχεδόν αναβοσβήνοντας με μακρινές αδύναμες αναλαμπές τα φώτα του Μπαξέ Τσιφλίκ, της Περαίας, της Αγία - Τριάδας.

Παραγγέλνουμε παγωτά, σ' ένα κομψό γκαρσόν με λευκό σακάκι, μαύρο παπιγιόν και άψογο παντελόνι με διπλές πιέτες.

- Σοκολάτα με κρέμα και φιστίκι.
- Κρέμα, καραμέλα και σιρόπι βύσσινο.
- Λεμόνι, πορτοκάλι και βερικόκο.
- Το βερικόκο τελείωσε. Θέλετε λίγη σοκολάτα;
- Όχι, προτιμώ κρέμα.
- D' accord...

Αρχίζουμε και συζητάμε για τις δυο ταινίες που είχαμε δει: το «Όσα παίρνει ο άνεμος» με την Βίβιαν Λη και τον Κλαρκ Γκέιμπλ και την «Άννα Καρένινα» με την Γκρέτα Γκάρμπο και τον Φρέντερικ Μαρτς.

Η Εστρέα που είναι διστακτική, φαίνεται να ενθουσιάζεται με τον Κλαρκ Γκέιμπλ.

Ο Αλμπέρτος έχει τρελαθεί με την Γκρέτα Γκάρμπο.

Εγώ δεν έχω πολύ ιδέα από ονόματα, αλλά μ' αρέσει ο κινηματογράφος. Συζητούμε πολλή ώρα για ταινίες που είχαμε δει και για εκείνες που παίζονταν, τους σταρ που άρεσαν στον καθένα. Απολαμβάνουμε τα παγωτά, τα σερβιρισμένα σε ψηλά κρουστάλλινα ποτήρια ΜΠΕΝΡΟΥΜΠΙ, με ασημένια κουταλάκια και κενητές πετσέτες που γράφουν στα γαλλικά: Roi George.

Αργά, και ξαφνικά ο Αλμπέρτος που σώπαινε για λίγο κοιτώντας προς τη μεριά της ρώσικης ορχήστρας, μας ρωτάει:

- Ξέρετε την ιστορία του Σαούλ με το πιάνο;
- Όχι.

Ανακάθεται και ρίχνοντας ματιές προς την ταβέρνα που παίζει η ορχήστρα, σφουγγίζει το στόμα του με την πετσέτα και λέει:

- Ο Σαούλ ήταν, καθώς λέει η μάνα μου, μακρινός συγγενής μας. Πολύ πλούσιος - όχι σαν και μας. Σύχναζε στη δεκαετία του '20 στο ΡΟΥΑ ΖΩΡΖ που τότε ήταν στις δόξες του. Μεγάλος γλεντζές. Ένα βράδυ που τα έπιναν εδώ δίπλα, στην ταβέρνα, με πλούσιους

φίλους του, σηκώνεται ξαφνικά, πάει, με την άμαξα που τον περιέμενε, λίγο παρακάτω, στην περιοχή του κέντρου ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ, ξέρετε, στάση Μαρτίου, στα ναυπηγεία. Εκεί ναυλώνει ένα καΐκι και το φέρνει και το αράζει, κάπου δίπλα από εδώ που καθόμαστε είχε ταρσανά - ίσως να είναι ο ίδιος μ' αυτόν που υπάρχει τώρα. Κατεβαίνει, ξαναπάει στην ταβέρνα, φορτώνει μέσα στο καΐκι την ορχήστρα με τους Ρώσους και τις Ρωσίδες, το πιάνο, τον πιανίστα και καμιά εικοσαριά φίλες και φίλους του τρελογλεντζέδες. Έπειτα ξανοίγονται στα βαθιά μεθυσμένοι, πίνοντας, φωνάζοντας και τραγουδώντας. Η ορχήστρα παίζει στο φόρτε. Το καΐκι ανάβει όλα τα φώτα, γιατί έχει μερακλωθεί κι ο καπετάνιος και έχει πάει πέρα από την Αγία - Τριάδα και το Αγγελοχώρι κι ακόμα πιο βαθιά. Πάνω στο μεθύσι τους, κι ενώ παίζουν τα βιολιά και τα μαντολίνα, ο Σαούλ κι οι φίλοι του, για να σπάσουν πλάκα, πάνε, σηκώνουν το πιάνο και, τραγουδώντας τον Εθνικό Ύμνο, το πετούνε από το καΐκι στη μαύρη θάλασσα, πλαφ, και το στέλνουνε στον πάτο. Αλλά δεν τους έφτανε αυτό... Μετά αρχίζουν να κυνηγάνε μέσα στο καΐκι και τον Ρώσο πιανίστα για να τον πετάξουν κι αυτόν στο νερό. Εκείνος φοβισμένος τρέχει σκουντουφλώντας γύρω γύρω. Ξεφεύγει για λίγο, κατεβαίνει και πάει κρύβεται κάπου μέσα στο αμπάρι, στη μηχανή. Ο Σαούλ κι οι δικοί του τρέχουν πίσω του, τον βρίσκουν, τον ξετρυπώνουν, τον τραβολογούνε γελώντας και τον σέρνουν επάνω, στο κατάστρωμα. Τον έχουν αρπάξει όλοι μαζί κι ετοιμάζονται να τον πετάξουν, κουνώντας τον πέρα δώθε, ένα δύο όοοπ, ένα δύο όοοπ, μέσα στα μαύρα νερά. Αυτός δεν ήξερε κολύμπι και φωνάζει ότι άμα τον πετάξουνε στα νερά θα πνιγεί - ήταν και τύφλα μεθυσμένος, όπως όλοι. Τελικά, τελευταία στιγμή, κατεβαίνει ο καπετάνιος απειλώντας τους με ένα κυνηγετικό τουφέκι που πήρε απ' την καμπίνα του, και τους αναγκάζει να αφήσουνε τον πιανίστα. Τραβιούνται όλοι πίσω. Μετά πάει από πάνω του ο κάπταιν, του βάζει το όπλο στο κεφάλι και του λέει: «Παίξε τώρα τα "Κύματα του Δουνάβεως" που μ' αρέσουν». «Πώς; Χωρίς... πιάνο;». «Χωρίς... κάν' το με το στόμα...». Και παίζει ο πιανίστας τα «Κύματα», κάνοντας ότι χτυπάει τα πλήκτρα και σφυρίζοντας τη μουσική με το στόμα. Όλοι οι μεθυσμένοι πάνω στο καΐκι ξεσπάνε τότε σε χειροκροτήματα ουρλιάζοντας.

Η Εστρέα, που άκουγε τον Αλμπέρτο χαμογελαστή, βάζει τώρα το ένα πόδι της πάνω στ' άλλο, γυρίζει προς τη θάλασσα, ρεμβάζοντας και λέει:

- Χαζομάρες... όλοι οι Θεσσαλονικείς έχουν κάποιον πρόγονο που πετούσε πιάνο στη θάλασσα.

Ένα κύμα από γέροντες έρχεται κακήν κακώς. Τους

σαλαγούν σαν γελάδια, προς το τρένο, δυο περίπολα με επικεφαλής έναν Γερμανό αξιωματικό.

Ξεχωρίζω ανάμεσά τους με δυσκολία τρεις Εβραίους Θεσσαλονικείς έμπορους, ανθρώπους της πιάτσας, που κάπως τους ξέρω: τον καπνοβιομήχανο Αλμπέρτ Αρδίττη, τον ξυλέμπορο Αβραάμ Μπεσουλάμ, και τον έμπορο σιδηρικών Μωύς Γιουδά. Είναι κατακίτρινοι, αδυνατισμένοι, ντυμένοι με παρτάλια. Ηλικιωμένοι κι οι τρεις, αξύριστοι, παραπατούν σαν υπνοβάτες.

Ο Αβραάμ Μπεσουλάμ στρέφοντας, για μια στιγμή, με κοιτάζει, με αναγνωρίζει. Το βλέμμα του είναι έκπληκτο και περιφρονητικό.

Θα 'χει πλάκα, σκέφτομαι, να νομίζει ότι είμαι με τους Γερμανούς. Αλλά πώς να του εξηγήσω;

Άλλοι βγαίνουνε τρομαλέοι από λαμαρινοπαράγκες του γκέτο κι από στενά, άλλοι από κουβούκλια φτιαγμένα με καρφωτές σανίδες κι άδεια κανναβένια σακιά.

Μερικοί ξετρυπώνουν από τα πλινθόχτιστα, μέσα από σύρματα και μικρές χωμάτινες αυλές, σκιαγμένοι, κυνηγημένοι.

Τους κυνηγούνε οι Πολιτοφύλακες σαν ξαμολυμένα σκυλιά.

Πιο εκεί διαβάζουν καταλόγους - άλλοι νεοφερμένοι μπερδεύονται, δεν ξέρουν προς τα πού να πάνε.

Προχωρώντας, παίρνει το μάτι μου σε μια γωνιά τον Βιτσιτισένι χαμογελαστό, να δίνει γαβγιστές διαταγές. Έπειτα γυρίζει, και, αλλάζοντας διάθεση σε κλάσμα δευτερολέπτου, ήρεμος μέσα στον χαμό, φωτογραφίζει. Φωτογραφίζει συνέχεια. Μετά ξαναδίνει διαταγές. Έχει πάνω του κάτι αλλόκοσμο.

Παραπέρα, ανάμεσα στα μπουλούκια που κατεβαίνουν, ο ζουμπάς Μπρουνέρ προσπαθεί να ελέγξει την κατάσταση κρατώντας ψηλά το χέρι του με το μεγάλο πιστόλι.

Άλλοι Γερμανοί αξιωματικοί κι Εβραίοι πολιτοφύλακες ουρλιάζουν, χτυπούνε, σκουντούν τον κόσμο, γελούν.

Φτάνουμε στο Άσυλο Φρενοβλαβών.

Ο Χαρσόν, μπροστά, μιλάει σε έναν Γερμανό αξιωματικό που βρίσκει απ' έξω. Εκείνος διατάζει τον οδηγό ενός γερμανικού φορτηγού που είναι σταματημένο πιο πέρα, να πάει, απ' όσο καταλαβαίνω, στα βαγόνια να παραλάβει τα ξύλινα και τ' άλλα ψεύτικα μέλη των αναπήρων και τον πολιτοφύλακα που τα φυλάει.

Ανεβαίνουμε με φούρια στις σκάλες.

Ο Χαρσόν σταματάει και μου λέει:

- Πάνε πάρε τα εργαλεία σου κι έλα πάνω, στον δεύτερο. Έχεις να κά... κάνεις μερικές μαραγκοδουλειές σ' αυτό το τρελάδικο.

Διαγωνισμός Διηγήματος με θέμα:

“Μνήμη Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων Ολοκαυτώματος”

Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό μας τα βραβευμένα διηγήματα των:

- Γεωργίου Μπριντάκη, Α΄ Βραβείο
- Τζένης Σιαμαλέκα, Β΄ Βραβείο
- Ηλία Τουμασάτου, Γ΄ Βραβείο
- Δέσποινας Φράγκου-Γκαϊδατζή, Έπαινος
- Σόλωνα Σολομών, Έπαινος
- Βασιλικής Σαμαρά, Έπαινος
- Χρήστου Σκανδάλη, Έπαινος
- Ντόλλης Ασέρ, Έπαινος

Με λάδι ελιάς

Του κ. ΔΗΜ. ΠΕΤΣΕΤΙΔΗ

Όπως όλος ο κόσμος έχω κι εγώ τις ιδιοτροπίες μου. Άλλες με τα χρόνια αλλάζουν ή εξαφανίζονται, άλλες με συντροφεύουν σταθερά μέχρι να σβήσουν κι αυτές κάποτε μαζί μου όταν πια θα έχει στερέψει το καντήλι. Πότε άραγε και υπό ποιες συνθήκες αποκτάει κανείς ένα κουσούρι που τον κάνει να φαντάζει αλλιώτικος στα μάτια των άλλων, τις περισσότερες φορές δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Διάφοροι θεατοί και αθέατοι παράγοντες έχουν βάλει το χέρι τους.

Αποστρέφομαι τα σαπούνια του εμπορίου, μοσχοσάπουνια, αρωματικά, πράσινα και τα συναφή. Επί χρόνια πλένομαι με σαπούνι το οποίο κατασκευάζω μόνος μου στην αυλή του σπιτιού μου με λάδι ελιάς και καυστική ποτάσσα μέσα σε ένα μεγάλο χαράνι, το οποίο μαζί με τη συνταγή κληρονόμησα από τη μακαρίτισσα τη γιαγιά μου, ελαφρό να 'ναι το χώμα που τη σκεπάζει.

Στα μέρη που μεγάλωσα δεν είχαμε Εβραίους, γεννήθηκα ένα χρόνο πριν αρχίσει ο Ισπανικός Εμφύλιος. Ο πόλεμος αυτός στάθηκε η αιτία να μεταναστεύσει στη μικρή μας πόλη, κάπου στις νότιες παρυφές της χώρας, η οικογένεια του Ιάκωβου. Για ποιο λόγο ήρθε τόσο χαμηλά και δεν έμεινε βορειότερα, όπου υπήρχαν ανθούσες εβραϊκές παροικίες δεν το συζητήσαμε ποτέ με τον Ιάκωβο, αφότου είχαμε γίνει φίλοι, υποθέτω ότι πιθανόν η άσχημη υγεία της μητέρας του, η οποία δεν άντεχε το ψυχρό κλίμα, τους έκανε να εγκατασταθούν στα μέρη μας. Ο πατέρας του ήταν καλλιτέχνης επιπλοποιός και κατασκευαστής μουσικών οργάνων και, γρήγορα, άρχισε να έχει καλές δουλειές ώστε να μπορεί να τρέφει με σχετική άνεση την τετραμελή οικογένειά του, είχαν και μια κόρη μεγαλύτερη από τον Ιάκωβο.

Δεν είχε προλάβει καλά καλά να εγκλιματιστεί η οικογένεια

στις συνθήκες ζωής της νέας τους πατρίδας και ήρθε η Κατοχή. Τότε, την άγρια χρονιά του 1943 γνωριστήκαμε εγώ κι ο Ιάκωβος, μαθητές της Δευτέρας του Δημοτικού.

Μια φθινοπωρινή κρύα ημέρα, ενώ είχαμε αρχίσει το μάθημα σε μια παλιά αίθουσα του Τρίτου Δημοτικού Σχολείου και η δασκάλα μας τουρτούριζε πάνω στην έδρα, ενώ εμείς στριμωγμένοι τρέμαμε από το κρύο στα θρανία μας, βλέπουμε να μπαίνει μέσα ένα παιδί φορτωμένο ένα μικρό πράσινο θρανιάκι. Φαινόταν καλοντυμένος και οι γάμπες του έμοιαζαν μυώδεις και καλοθρεμένες, καθώς τις άφηνε να φαίνονται το παντελόνι του που ήταν πιο κοντό και πιο στενό από τα συνηθισμένα ντροίλινα δικά μας. Είχε στην πλάτη του μια δευμάτινη τσάντα καλής ποιότητας, οι περισσότερες από τις δικές μας ήταν πλίντες, χειροποίητες.

Η δασκάλα φαίνεται ότι τον περίμενε και του υπέδειξε μια θέση στην ακριανή σειρά των θρανίων και μπροστά μπροστά, κοντά στην έδρα της, όπου αυτός τοποθέτησε το δικό του μικρό θρανίο. Έβγαλε το βιβλίο του, τα τετράδιά του και τα μολύβια του και στήλωσε τα μάτια του στην δασκάλα, χωρίς να γυρίσει ούτε μια στιγμή να κοιτάξει πίσω του τη γεμάτη αίθουσα που τον σχολίαζε μεγαλοφώνως. Είχε σηκωθεί ένα ξαφνικό, άγριο σούσουρο που έκανε τη δασκάλα να χτυπήσει νευριασμένη τη βέργα της πάνω στην έδρα και να φωνάξει με τη στριγγλή φωνή της «Ήσυχίααα!» και, αφού κατέβηκε εξαγριωμένη από τη θέση της, να ρίξει μερικές ματσονικιές σε δυο τρεις που φωνασκούσαν.

Στο σχολάσμα ο Ιάκωβος φορτώθηκε το θρανίο του και απεχώρησε χωρίς να μιλήσει σε κανέναν, εξάλλου δεν έκανε και κανένας κάποια κίνηση να του πιάσει κουβέντα.

Γνωριστήκαμε τυχαία μια βροχερή ημέρα καθώς, κατεβαίνοντας έναν κατηφορικό λασπωμένο δρόμο που οδηγούσε

στο σχολείο μας, ο Ιάκωβος γλίτωσε φορτωμένος το θρανίο του και κατακύλησε κάμποσα μέτρα γεμίζοντας από λάσπες το αδιάβροχό του, τα πόδια και τα χέρια του. Συμπτωματικά βρέθηκα να ακολουθώ από κάποια απόσταση μαζί με ένα άλλο γειτονόπουλο και έτρεξα να βοηθήσω τον καινούριο μας συμμαθητή που έσφιγγε πεισματικά τα χείλη του για να μην ξεσπάσει σε κλάματα. Του φέραμε κοντά το θρανίο του το οποίο είχε εκτιναχθεί σε μια λαγκούβα γεμάτη λασπόνερα και τον ρωτήσαμε αν έχει χτυπήσει πουθενά και πονούσε.

- Δεν είναι τίποτα, είτε προσπαθώντας να τινάξει από επάνω του τις λάσπες και όταν σε μια στιγμή αντίκρισε το γόνατό του να τρέχει αίματα έκανε μια σπασμοδική κίνηση να ανοίξει την τσάντα του, αλλά παραλίγο να γλιστρήσει και να πέσει πάλι στις λάσπες.

Εκείνη τη στιγμή ήταν ακριβώς δίπλα μου και τον αγκάλιασα συγκρατώντας τον και, κατόπιν, αφού στηριχτήκαμε και οι δύο σταθερά στα πόδια μας, έβγαλα το μαντήλι μου και του έδεσα το χτυπημένο γόνατό του. Τον ρωτήσαμε αν θα έρθει στο σχολείο ή αν θέλει να τον συνοδεύσουμε στο σπίτι του, αλλά αρνήθηκε να δεχτεί τη συνοδεία μας και γύρισε πίσω, φορτωμένος το θρανίο και τρέχοντας σχεδόν, όσο του επέτρεπαν, το φορτίο του, οι λάσπες και το λαβωμένο πόδι του.

Την άλλη μέρα στο προαύλιο του σχολείου μας, μου επέστρεψε το μαντήλι πλυμένο και καλοσιδερωμένο μαζί με ένα ξύλινο αγαλματάκι, ένα μικρό κομψοτέχνημα που στολίζει έκτοτε το γραφείο μου και μου θυμίζει τον παλιό μου φίλο.

Από εκείνη την ημέρα γίναμε φίλοι εγώ κι ο Ιάκωβος. Δεν μπορώ να πω ότι στα μάτια των άλλων παιδιών της γειτονιάς έβλεπα την επιδοκιμασία τους για τις νεόκοπες φιλίες μου, αλλά επειδή δεν έπαφα να αγωνίζομαι με πάθος ως αριστέρο εξτρέμ στην ποδοσφαιρική ομάδα μας, ούτε έπαφα να μετέχω στα παιχνίδια και τις ζαβολιές που σκαρώναμε, δεν με αποκηρύξαν κιόλας.

Με τον Ιάκωβο είχαμε αλλιώτικες ιστορίες. Καταστρώναμε σχέδια καθημερινά στα διαλείμματα του σχολείου και, αργότερα, όταν πήγαινα για να παίξουμε στην πίσω αυλή του μαγαζιού του πατέρα του, όπου ήταν πεταμένα κομμάτια από ξύλο, σανίδες κοντραπλακέ, και διάφορα παλιά ξεχαρβαλωμένα έπιπλα. Καταστρώναμε σχέδια πως θα κλέβαμε τις δύο ωραίες συμμαθήτριάς μας, οι οποίες ήταν και πρώτες εξαδέλφες, τη Μαίρη και τη Νούλα.

Οργανώναμε συγκλονιστικές απαγωγές, καταφύγιό μας θα ήταν τα μεγάλα δάση του γειτονικού βουνού, και το είχαμε ξεκαθαρίσει από την αρχή: Εγώ θα παντρευόμουν τη Μαίρη, αυτός τη Νούλα. Κάναμε σχέδια για τη στιγμή και τον τρόπο της απαγωγής, σκεφτόμαστε διάφορες πονηριές με τις οποίες θα παρασύραμε τις δυο εξαδέλφες, καταστρώναμε σενάρια για την, εν συνεχεία, συμβίωσή μας με τις μελλοντικές μας συζύγους, υπολογίζαμε τις συντομότερες διαδρομές για να εξαφανιστούμε από τα μάτια των πιθανών διωκτών μας.

Κάποια περίοδο είχαμε αποφασίσει να εκμυστηρευτούμε το μυστικό μας σε κάποιον από τις δυο, εγώ έλεγα στη Μαίρη, η οποία θεωρούσα ότι θα ανταποκρινόταν με μεγαλύτερη συγκρατάρηση στα φιλόδοξα σχέδιά μας και τούτο γιατί μια ημέρα που στην τάξη, μαζί με τη δασκάλα μας την κυρία Κατίνα, παίζαμε το δαχτυλίδι-Να'το, να 'το το δαχτυλίδι, ψάξε, ψάξε δεν το βρεις - η Μαίρη άφησε το δαχτυλίδι στη δική μου χούφτα. Αυτός ήταν και ένα ακόμη λόγος για να την ερωτητώ περισσότερο.

Άλλοτε πάλι σκεφτόμαστε να οργανώσουμε συμμαχία παίροντας μαζί μας και άλλους από την παρέα μου, οι οποίοι θα μας βοηθούσαν στην απαγωγή. Εκεί στην πίσω αυλή του

μαγαζιού του πατέρα του Ιάκωβου φτιάχναμε σχεδιαγράμματα πάνω στο σκεπασμένο από το πριονίδι χόμα και χιτίζαμε σπιτάκια με τα ξύλα και τις σανίδες που ήταν γεμάτος ο τόπος, σπίτια που θα γίνονταν τα προσωρινά ερωτικά μας καταφύγια όταν, κάποια μέρα, θα είχαμε απαγάγει τη Μαίρη και τη Νούλα.

Ο καιρός περνούσε χωρίς να κάνουμε κάποιο αποφασιστικό βήμα προς τη μεριά της απαγωγής, πέρασαν τα Χριστούγεννα και η Πρωτοχρονιά μέσα στην πείνα και το κρύο, πέρασε κι ο Χειμώνας και έφτασε, επιτέλους, κάποτε η Άνοιξη. Μαζί με τις ανοιξιότικες λιακάδες και τις φουσκοδεντρίες ξαναθυμηθήκαμε τις δυο ωραίες εξαδέλφες.

Όμως, τώρα, υπήρχε και ένα επιπλέον πρόβλημα, το οποίο έκανε δυσκολότερο το εγχείρημα της απαγωγής. Τα περισσότερα σπίτια της γειτονιάς είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς και στο καθένα είχαν εγκατασταθεί ομάδες των Ες - Ες. Στο σπίτι του γιατρού πατέρα της Μαίρης πρέπει να ήταν το αρχηγείο, γιατί πηγαινόερχονταν αξιωματικοί με αυτοκίνητα και, ακόμη, στην μεγάλη πλακόστρωτη αυλή του είχαν εγκαταστήσει και τα μαγειρεία τους.

Μια ημέρα ο Ιάκωβος δεν ήρθε στο σχολείο κι όλους μάς παραξένεψε η απουσία του. Σκέφτηκα ότι πιθανόν να είχε αρρωστήσει και στο σχολασμα πέρασα από το μαγαζί του πατέρα του. Ήταν κλειστό. Κάποιοι διέδωσαν ότι είδαν ολόκληρη την οικογένεια να την οδηγούν ένοπλοι Γερμανοί προς το σπίτι του πατέρα της Μαίρης.

Την άλλη ημέρα το πρωί, καθώς πηγαίναμε για το σχολείο, έξω από το προαύλιο της επαγγελματικής σχολής, που τώρα ήταν καταυλισμός για τα γερμανικά αυτοκίνητα, είδα ένα στρατιωτικό φορτηγό να ξεκινάει και επάνω στην καρότσα του τέσσερις πέντε ανθρώπους να κρατιούνται από τα σίδερα. Καθώς το αυτοκίνητο ανέπτυσσε ταχύτητα και χανόταν στο βάθος του δρόμου, είδα ξαφνικά το κεφάλι του φίλου μου να ξεπετάγεται ανοίγοντας διάδρομο ανάμεσα στους επιβάτες της καρότσας και να μου κουνάει το χέρι. Δεν πρόλαβα να ανταποδώσω το χαιρετισμό του και το αμάξι χάθηκε πίσω από μια στροφή.

Ο Ιάκωβος δεν ξαναφάνηκε στο σχολείο, ούτε η δασκάλα, όταν μερικά παιδιά τη ρώτησαν, ήξερε να μας ειπεί τίποτε για την τύχη του.

Πέρασε καιρός, ήρθε η απελευθέρωση, όταν μια ημέρα παρακολούθοντας μια συζήτηση των μεγάλων, άκουσα να αναφέρεται το όνομα του Ιάκωβου και των δικών του που τόσο ξαφνικά εξαφανίστηκαν από προσώπου γης χωρίς να επιστρέψουν. Έλεγαν ότι τώρα πια ο Ιάκωβος μαζί με όλο το σόι του θα είχε γίνει σαπούνι σε κάποιο στρατόπεδο συγκεντρώσεως, αν είχε καταφέρει να φτάσει ζωντανός ως εκεί. Σκότωναν, λέει, τους Εβραίους οι Γερμανοί, τους έβραζαν σε μεγάλα καζάνια μέχρι να λειώσουν και με το λίπος τους έφτιαχναν σαπούνι.

Από εκείνη την ημέρα ένοιωσα αποστροφή για τα διάφορα σαπούνια που κυκλοφορούσαν στην αγορά και για εκείνα που μας μοίραζαν στις διανομές στο σχολείο. Και επειδή η μητέρα μου δεν έφτιαχνε μόνη της το σαπούνι για το σπίτι μας, αρνιόμουν πεισματικά να λουστώ με αγοραστό σαπούνι. Η μητέρα μου με κυνηγούσε μάταια για να με λούσει, ο πατέρας μου με ξυλοκόπησε άγρια με τη λουρίδα του μερικές φορές χωρίς κι αυτός να πετύχει τίποτε. Και όταν αργότερα οι συμμαθητές μου με ειρωνεύονταν για τα μαλλιά μου που είχαν απερίσει από την ψαχνίδα και τα κορίτσια καταλάβαιναν ότι με απόφευγαν για αυτό το λόγο, εγώ αδιάφορος για όλα αυτά θα κρατούσα τον όρκο μου. Δεν θα λουζόμουν με ένα σαπούνι το οποίο πιθανόν είχε γίνει από το λίπος του φίλου μου και των δικών του. Ας μην με ήθελε η Μαίρη κι ας μην την παντρευόμουν ποτέ.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ της Νομαρχίας Ιωαννίνων για τον Γιοσέφ Ελιγιά

Άποψη από την έκθεση που επιμελήθηκε το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

Οι αρχές των Ιωαννίνων, πνευματικά τοπικά ιδρύματα, σύλλογοι και η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων συνεργάστηκαν για να τιμήσουν τον Γιαννιώτη Ελληνοεβραίο ποιητή, δάσκαλο και λόγιο Γιοσέφ Ελιγιά, με σειρά πολιτιστικών εκδηλώσεων που έγιναν στη γενέτειρά του. Το πρόγραμμα των εκδηλώσεων, που ξεκίνησε στις 16.12.01 και συνεχίστηκε μέχρι τις 12.1.02, είχε ως γενικό τίτλο «Γιοσέφ Ελιγιά: Επιστρέφοντας στα Γιάννενα» και σηματοδότησε τα 100 χρόνια από τη γέννηση και τα 70 από το θάνατο του ποιητή.

Τη διοργάνωση των εκδηλώσεων ανέλαβε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων με τη συνεργασία του Δήμου, του Τομέα Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Ιωαννίνων, του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, της Ι.Κ. Ιωαννίνων, του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου, του Συλλόγου Παλιών Γιαννιωτών, της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών και της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου.

Η έναρξη των εκδηλώσεων έγινε με χαιρετισμούς του Νομάρχη κ. Νίκου Ζαρμπαλά, του Δημάρχου κ. Αναστασίου Παπασταύρου, του προέδρου του ΚΙΣ κ. Μ. Κωνσταντίνου και του προέδρου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων κ. Μωϋσή Ελισάφ, οι οποίοι αναφέρθηκαν κυρίως στη φυσιογνωμία του Γ. Ελιγιά και στην πολιτισμική παράδοση των Εβραίων των Ιωαννίνων, καθώς και με την ομιλία της διευθύντριας του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος κας Ζανέτ Μπατίνου. Έγινε επίσης, κεντρική ομιλία της Λέκτορος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κας Ελένης Κουρμαντζή, με θέμα τον Γιοσέφ Ελιγιά και το έργο του.

Το πρόγραμμα των εκδηλώσεων περιελάμβανε συνάντηση - συζήτηση παλαιών Γιαννιωτών, που έγινε σε αίθουσα της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, με θέμα «Εβραίοι και Χριστιανοί Γιαννιώτες θυμούνται...», θρησκευτικό μνημόσυνο για

τον Γιοσέφ Ελιγιά και την έκθεση που σχεδίασε και επιμελήθηκε το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, με θέμα «Η Εβραϊκή Κοινότητα Ιωαννίνων - Διαδρομή στο Χρόνο», η οποία φιλοξενήθηκε στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου. Η έκθεση αυτή ήταν και η κεντρική εκδήλωση του κύκλου εκδηλώσεων και διήρκεσε μέχρι 12.1.02.

Επίσης, στα πλαίσια των εκδηλώσεων διοργανώθηκε επιστημονικό συμπόσιο με θέμα «Γ. Ελιγιά - Η φυσιογνωμία και το έργο του», με την επιστημονική φροντίδα της Λέκτορος κας Ελένης Κουρμαντζή και τη συνεργασία της Νομαρχίας και του ΚΙΣ. Στο συμπόσιο, το οποίο έγινε στις 9.1.02, στην αίθουσα της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, έλαβαν μέρος ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Ξενοφών Κοκκόλης, η κα Ε. Κουρμαντζή, ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Ιωαννίνων κ. Παναγιώτης Νούτσος και ο υποψήφιος διδάκτορας Νεοελληνικής Φιλολογίας του ΑΠΘ κ. Λέων Ναρ. Τη συνεδρία συντόνισε ο αν. καθηγητής της Φιλοσοφικής του Παν/μίου Ιωαννίνων κ. Αθανάσιος Αγγέλου.

Μία ακόμη σημαντική πρωτοβουλία της Νομαρχίας Ιωαννίνων είναι η έκδοση του βιβλίου της κας Ε. Κουρμαντζή «Γιοσέφ Ελιγιά, Αλλιανιστής και Πρωτοπόρος». Το βιβλίο αποτελεί ερευνητική εργασία και βιβλιογραφική πηγή για τον ποιητή, τα κοινωνικά δρώμενα της εποχής του και την αξία του έργου του.

Βιβλίο

ΒΙΚΤΩΡ Σ.
ΒΕΝΟΥΖΙΟΥ:

Ισραηλιτικές Κοινότητες Τρικάλων και Καρδίτσας

(Θεσσαλονίκη, 2001)

Έχει αναφερθεί πολλές φορές πόσο δύσκολη είναι η συγκέντρωση επίσημων ιστορικών στοιχείων για τις Ισραηλιτικές Κοινότητες που κάποτε υπήρξαν στην Ελλάδα αλλά και γι' αυτές που εξακολουθούν να λειτουργούν. Η αδυναμία αυτή προέρχεται από το ότι οι Ναζί και οι Βούλγαροι κατακτητές κατέστρεψαν κατά την Κατοχή τα αντίστοιχα αρχεία κι ό,τι στοιχείο υπήρχε.

Στη σύντομη ιστορική διαδρομή των κοινοτήτων των Τρικάλων και της Καρδίτσας που επιχειρεί ο κ. Βίκτωρ Βενουζίου, παλαιό στέλεχος του Ελληνικού Εβραϊσμού, περιέχονται πληροφορίες, ιστορίες, έθιμα, φωτογραφίες που συγκροτούν τη φυσιογνωμία των δύο αυτών Ισραηλιτικών Κοινοτήτων. Χρήσιμη και συγκινητική προσπάθεια.

ΓΙΩΡΓΟΥ
ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗ:

Ουζερί «Τσιτσάνης»

Μυθιστόρημα.
Εκδόσεις «Κέδρος»,
Αθήνα 2001, σ. 442

Φαντάζομαι τον Γιώργο Σκαμπαρδώνη να αναλώνεται στο «περί Τσιτσάνη ψαχτήρι», αρμενίζοντας στις κιτρινωμένες σελίδες των παλιών εφημερίδων, στα άδυτα των δυσεύρετων αρχείων, στην έρευνα της βιβλιογραφίας και των σπάνιων ηχογραφήσεων. Είμαι σίγουρος πως κάθε φορά θα λειτουργούσε όπως οι ατρόμητοι εκείνοι θαλασσοπόροι, «που μια πατρίδα αφήνοντας, εύρησαν έναν κόσμο». Στην περίπτωση του, όπου πατρίδα η Θεσσαλονίκη του σήμερα και όπου ένας κόσμος η Θεσσαλονίκη που πέρασε, η Θεσσαλονίκη της μνήμης. Κάποιοι χώροι και κάποιοι άνθρωποι που υπήρχαν κάποτε και πια δεν υπάρχουν, η Κατοχή και τα δεινά της, η αντίσταση, ο εξανδραποδισμός των Εβραίων. Και μέσα σε όλα, ο Τσιτσάνης και το ουζερί του στην οδό Παύλου Μελά 22.

Ο Βασίλης Τσιτσάνης έζησε στη Θεσσαλονίκη α-

πό το 1938 μέχρι το 1946. Στο διάστημα αυτό συνέθεσε περί τα εκατό τραγούδια τα περισσότερα πραγματικά αριστουργήματα. Βέβαια ούτε ο ίδιος ούτε κι εμείς είμαστε σε θέση να ανταποκριθούμε στο ερώτημα που διατυπώνεται προς το τέλος του βιβλίου:

«Δεν μου λες, ρε Τσιτσάνη, έπρεπε να γίνει πόλεμος για να γράψεις τόσο ωραία τραγούδια;».

«Ό,τι όμως είναι γραμμένο να γραφτεί θα γραφτεί». Και ο Τσιτσάνης του Γιώργου Σκαμπαρδώνη, από το πάλο του ουζερί όχι μόνο δημιουργεί αλλά και αποφαινεται ή μάλλον προφητεύει:

«... Μετά τον πόλεμο θα ακούς άλλα αντ' άλλων... άλλα γίνονται τώρα, αλλιώς θα τα λένε τότε... όπως συμφέρει στον καθένα... Έτσι γίνεται... θα δεις ήρωες μετά, που τώρα είναι κότες... κι άλλους που τώρα κουνιούνται για πάρτη τους να λένε ύστερα ότι το έκαναν για την πατρίδα... και να θάβουνε τους γνήσιους... να τους θάβουνε... κι όσοι αράζουν τώρα, να κάνουν μετά τους μεγάλους κριτές...».

Ο Τσιτσάνης όμως δεν είναι ο μοναδικός άξονας του βιβλίου. Κάποιος άλλος άξονας που βαραίνει εξίσου καταλυτικά, είναι το ξεκλήρισμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τα κίτρινα άστρα, ο συνοικισμός του Βαρώνου Χιως, η έπαυλη της οδού Βελισσαρίου 42, τα τρένα που αναχωρούν διαδοχικά για το Άουσβιτς. Συνδυετικός κρίκος ο αφηγητής Γιώργος Σαμαράς, ο κουνιάδος του Τσιτσάνη, που συνδέεται

με μια Εβραία. Εδώ ο Σκαμπαρδώνης διαθέτει ασφαλώς τα στηρίγματα μιας διαμορφωμένης παράδοσης. Και αναφέρομαι σε ποιήματα και πεζά κείμενα Θεσσαλονικέων δημιουργών, όπως ο Τσίζεκ, ο Κιτσόπουλος, ο Βαφόπουλος, η Καρέλλη, ο Ιωάννου, ο Βασιλικός, ο Μπακόλας, ο Κοκάντζης, που εκπηγάζουν από το Ολοκαύτωμα και εμφανίζονται ήδη από την επαύριο της απελευθέρωσης αλλά και στις επόμενες δεκαετίες. Από εκεί και πέρα όμως παρατηρούνται και κάποιες πολύ σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ο Γιώργος Σκαμπαρδώνης, που γεννήθηκε το 1953, δεν έζησε τη Γενοκτονία, δεν γνώρισε από κοντά τις καταφορές των Εβραίων συμπολιτών του και επομένως δεν αφηγείται ατομικές εμπειρίες και βιώματα. Τα όρια όμως του επινοημένου μύθου περιορίζονται καθώς ο συγγραφέας επιβάλλεται να σταθεί σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα και σε υπαρκτά, δημόσια πρόσωπα, όπως ο Τσιτσάνης, ο Μουσχουντής, ο Βελίδης, ο Δαλαμάγκας.

Βέβαια ο όρος «ιστορία» αυτός καθαυτός εκφράζει δύο ολότελα διαφορετικές παραστάσεις. Από τη μια μεριά εκφράζει μια σειρά, μια αλληλουχία γεγονότων και από την άλλη την ερμηνεία, την παρουσίαση, την αφήγηση των γεγονότων αυτών. Όταν όμως αναφερόμαστε σε «αφήγηση», περνούμε αναπόφευκτα στη δικαιοδοσία της λογοτεχνίας. Και κανείς πλέον δεν αμφισβητεί ότι μπορούμε να εμπιστευό-

μαστε και τη λογοτεχνική αλήθεια, δηλαδή την απόδοση της ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνία. Άλλωστε και η ιστορία μπορεί να προσφερθεί γοητευτικά. Το ζητούμενο στο βιβλίο του Σκαμπαρδώνη είναι καταρχήν ο βαθμός ή μάλλον ο τρόπος που αποτυπώθηκε η προσωπικότητα του Τσιτσάνη και η αγωνία των Εβραίων και γενικότερα η ατμόσφαιρα της Θεσσαλονίκης των τριών πρώτων μηνών του 1943. Και είναι λάθος να θεωρείται πιο βατός ο δρόμος του συγγραφέα που διατηρεί τέτοιου είδους φιλοδοξίες, επειδή προηγήθηκαν, εκτός από τα λογοτεχνικά κείμενα, και αρκετές, πολύ αξιολογικές ερευνητικές εργασίες, όπως εκείνες του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Κάθε άλλο μάλιστα. Είναι ευδιάκριτο όμως ότι ο Σκαμπαρδώνης όχι μόνο έχει περισυλλέξει με επιμονή και επιμέλεια το υλικό του αλλά και το εκμεταλλεύεται λογοτεχνικά άψογα δίχως να αφήσει τίποτα ατεκμηρίωτο.

Ως Θεσσαλονικιός, λοιπόν, αλλά και ως συγγραφέας νομίζω ότι δικαιούμαι να αγαλλιάζω γιατί με το Ουζερί «Τσιτσάνης» η πόλη μας για μια ακόμη φορά ευτύχησε να αναδειχθεί ως τρόφος εμπνεύσεων και ως πεδίο εκτύλιξης αφηγήσεων, στις οποίες ενυπάρχει διαρκώς με ό,τι διασώζεται ή δεν διασώζεται από το πρόσφατο παρελθόν της. Φαινόμενο ασφαλώς ενθαρρυντικότατο για όποιον αρέσεται να τη χαρακτηρίζει «καμάρι της καρδιάς», όπως ο θεόπνευ-

στος Τσιτσάνης.

Και ανακεφαλαιώνοντας: το τελευταίο μυθιστόρημα του Γιώργου Σκαμπαρδώνη λαμπρύνει τη φετεινή εκδοτική μας παραγωγή, επιβεβαιώνει τον σπουδαίο πεζογράφο, διαγράφει την ευοίωνη συνέχειά του και πλουτίζει την περί ρεμπέτικου μυθολογία. Επιβεβαιώνει, επίσης, το ενδιαφέρον των νέων πεζογράφων για το Ολοκαύτωμα, φαινόμενο, θα το ξανατονίσω, ενθαρρυντικότατο, αφού η ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής μας ιστορίας. (Απόσπασμα από το βιβλίο δημοσιεύεται σ' άλλες σελίδες του παρόντος τεύχους).

Αλμπέρτος Ναο

J. BOTTERO -
M.A. QUAKNIN -
J. MOINGT:

Η ωραιότερη ιστορία του Θεού

(Εκδόσεις Κριτική, 2001)

Ενα από τα ερωτήματα που απασχολεί εδώ και χιλιάδες χρόνια τον άνθρωπο είναι "Ποιος είναι ο Θεός". Η ωραιότερη ιστορία του Θεού είναι γραμμένη από τρεις ειδικούς που προέρχονται αντίστοιχα από τρεις διαφορετικές θρησκείες. Ένας Ασυριολόγος, ένας Ραβίνος και ένας Ιησουίτης γράφουν με ενάργεια και επιστημονική συνέπεια για την Αποκάλυψη, για την Παλαιά και Νέα Διαθήκη, τον Ιουδαϊσμό και το Χριστιανισμό, το Μύθο και την Πίστη, με τρόπο εξίσου ικανοποιητικό, τόσο για τους

πιστούς όσο και για τους "δύσπιστους".

Ο μονοθεϊσμός είναι σύγχρονος της ανθρώπινης ιστορίας, σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση. Η ειδωλολατρία ανήκει στην εποχή που προηγήθηκε των πρωτόπλαστων. Ο J. Bottero γράφει πως ο Μωυσής υπήρξε πρωτοπόρος, όχι απλά του μονοθεϊσμού, αλλά και του ανθρωπομορφισμού. Ο M.A. Quaknin επισημαίνει πως η εικόνα, η ιδέα του Θεού σε κάθε εποχή προσβέβει πως ο Θεός στην ανθρώπινη κοινωνία αποκαλύπτεται μέσω του νόμου, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά η πρακτική όψη της ηθικής. Ο τρίτος συνδιαλεγόμενος, ο J. Moingt, προσπαθεί να αποσαφηνίσει το πρόβλημα της κατανόησης της τριαδικότητας και της ανθρώπινης φύσης του Θεού. Μία μελέτη που βοηθά πάρα πολύ στο να κατανοήσουμε το μεγάλο θέμα που μας απασχολεί και να δώσουμε απαντήσεις στα ερωτηματικά μας, με στοιχεία που παραθέτουν οι τρεις συγγραφείς του βιβλίου. Το ύφος του κατανοητό για κάθε άνθρωπο – αναγνώστη.

Τα παιδιά της LA MARTELLIERE

(Εκδόσεις Grasset, σελ. 286)

Σ' Ανατολή και Δύση της Ευρώπης του Χίτλερ οι Εβραίοι εξακολουθούν να υπολογίζονται στους εαυτούς τους, στην προσπάθεια να ξεφύγουν από τον προγραμματισμένο θάνατό τους. Αυτό είναι το μάθημα που μπο-

ρούμε να πάρουμε από την αφήγηση, που έγινε με γνώμονα μαρτυρίες της Delphine Deroo που περιγράφει τις περιπέτειες του ραββίνου Zalman Chneerson στην υπό κατοχή Νότια Γαλλία. Η ιστορία αυτή έγινε γνωστή τον Αύγουστο του 1997, όταν την παραμονή της δίκης του Maurice Papon, η προσοχή επικεντρώθηκε στην αραπαγή, το Μάρτιο του 1944, των 16 παιδιών που είχε υπό την επίβλεψή του ο Zalman Chneerson, στην La Martellière, κοντά στη Voiron. Το βιβλίο περιγράφει όχι μόνο τις περιπλανήσεις των ορφανών φυγάδων που προσπάθησαν να διατηρήσουν τη θρησκεία τους σ' ένα κόσμο έτοιμο να καταρρεύσει αλλά προσεγγίζει κατά μέτωπο το δίλημμα που έζησε μια θρησκευτική συνείδηση όπως εκείνη του μέντορά τους: να δεχτεί τις οδηγίες της Οργάνωσης Διάσωσης Παιδιών που συνιστούσε τη διασπορά των παιδιών σε μη εβραϊκές οικογένειες ή να μείνουν όλοι μαζί με κίνδυνο να τους καταδώσουν και να συλληφθούν. Όποιες κι αν ήταν οι επιλογές των μεν και των δε όλα καταμαρτυρούν την τότε απέραντη μοναξιά των Εβραίων.

(Le Monde, Nicolas Weil, 9.7.1999)

Λάβαμε επίσης:

CH. PAPANATHIS:
Byzantine Law
(Proceedings of the International Symposium of Jurists Thessaloniki, 10-18 December 1999)–Thessaloniki 2001

Η υπόθεση του ανθρώπου

Συνέχεια από τη σελ. 2

της Γνώσης εκείνης που σημαίνει φωτισμό ευτυχίας του όντος. Ωστόσο, διευρύνοντας οι γνώσεις την Παιδεία των ανθρώπων συντέλεσαν μέσα σε έντονες, κάποτε βίαιες κοινωνικές ζυμώσεις, να δημιουργηθεί μια αναπτυγμένη συνείδηση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Οι ρίζες της συνείδησης αυτής είναι πικρές, γιατί δεν αντλούν από την αποδοχή της αρχοντίας και του σεβασμού του ανθρώπου αλλά από την αδίσταχτη εξόντωση ανθρώπου από άνθρωπο, - εξόντωση συντελεσμένη μέσα στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους και στις ποικίλες Δικτατορίες με την αβάσταχτη ταπείνωση κορύφωση κακουργίας στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων και στις ψυχιατρικές φυλακές της άλλοτε ΕΣΣΔ. Σ' αυτούς τους τόπους - στρατόπεδα, φούρνους, ψυχιατρεία - ο άνθρωπος εκμηδένισε τον εαυτό του. Τον εκμηδένισε στη Χιροσίμα. Τον εκ-μηδενισμό αυτό προσπαθούν να αναχαιτίσουν τα Ανθρώπινα Δικαιώματα για να συντηρήσουν στον κόσμο κάποια ίχνη ανθρωπιάς.

ΓΙΑΤΙ Η ΑΝΘΡΩΠΙΑ ΑΥΤΗ που δεν έχει τρόπο να στηριχθεί πλέον στην ιερότητα του ανθρώπινου προσώπου, δεν είναι ικανή να θεμελιώσει τις απαραίτητες εγγυήσεις σεβασμού των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Για τούτο, και στο τέλος του αιώνα μας, τα απαράγραπτα αυτά Δικαιώματα δεν γίνονται σεβαστά από τους ισχυρούς. Διότι μόνο εκείνοι και οι κοινωνίες που κατευθύνουν έχουν την ευχέρεια να τα παραβιάζουν, χωρίς φόβο τιμωρίας.

ΔΥΟ ΣΚΟΤΕΙΝΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ, δυνάμεις του ακατάβλητου Κακού, αυλάκωσαν με αγριότητα κι αίμα τον αιώνα αυτόν: ο φυλετισμός / αντισημιτισμός και ο υπερεθνικισμός. Άλλοτε χωριστά, (καθώς παλιότερα στις ΕΠΑ) κι άλλοτε συνδυασμένα (καθώς στη ναζιστική Γερμανία) πολέμησαν τον άνθρωπο κι εσάρωσαν τα θρησκευτικά, κυρίως χριστιανικά, βιώματα μεγάλων περιοχών της ανθρώπινης κοινωνίας με τόση βιαιότητα

τα που ούτε οι Εκκλησίες, οι συχνά δειλές και δοσίλογες, κατόρθωσαν ν' αναχαιτίσουν.

ΤΟ ΠΛΕΓΜΑ των Διεθνών Διακηρύξεων που εμφανίστηκε κυρίως από το μέσο του αιώνα μας - χωρίς να υποτιμώ την ευγενή υψηλοφροσύνη των ανθρωπιστικών καταθέσεων της «Κοινωνίας των Εθνών» (1920) - εξέφρασε, βέβαια, μian ιδεαλιστική ευφορία των Κρατών, και με τον Χάρτη των Ενωμένων Εθνών, και με την Συμφωνία του Ελσίνκι, αλλά δεν κατόρθωσε να παγιώσει τις εγγυήσεις εκείνες πάνω στις οποίες στηρίζεται και λειτουργεί η συνείδηση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Αλλά πλέον, έχεις την αίσθηση πως τα δικαιώματα αυτά υπάρχουν, καθώς παρατήρησε ο I. Berlin. Έστω και αν τα όρια της άσκησής τους, καθώς και της κατάχρησής τους, είναι ακόμη αρκετά ασαφή. Πάντως, βεβαιώνεται μια προοδευτική ωρίμανση της συνείδησης αυτής στους λαούς που λειτουργεί με φορά αντίθετη προς την σκληρή εγωκεντρικότητα που καλλιεργεί η απνευμάτιστη καταναλωτική κοινωνία των μαζών. Γιατί δεν αρκεί η υπογραφή αρχηγών Κρατών κάτω από Διακηρύξεις και διεθνείς Συμφωνίες. Χρειάζεται συστηματική, σε βάθος καλλιέργεια, από την Οικογένεια, την Παιδεία και τις ζωντανές ακόμη δυνάμεις του πνευματικού Πολιτισμού για να αναχαιτισθεί πρώτα, να δαμασθεί κατόπιν ο ασύστολος εγωιστικός ηδονισμός της εποχής μας.

Το πρόβλημα του σεβασμού των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων είναι το πρόβλημα του Εσύ, του Άλλου, όχι μόνο το πρόβλημα του Εγώ. Και ακριβώς, με παιδεία και καλλιέργεια πνευματική μπορεί να ξεθολώσει το βλέμμα του σημερινού ανθρώπου ώστε να κατορθώσει να διακρίνει τον Άλλον άνθρωπο και να τον δεχθεί ως ισοστάσιό του στη ζωή.

[Ο Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, από τους κορυφαίους δοκιμολόγους της εποχής μας, έχει γράψει επίσης διηγήματα, μυθιστορήματα και ποίηση. Διευθυντής του περιοδικού «Ευθύνη», έχει βραβευθεί κατ' επανάληψη για το έργο του. Το παραπάνω απόσπασμα είναι από το βιβλίο του «Η υπόθεση του ανθρώπου» (Αποτίμηση του Εικοστού αιώνα), στις εκδόσεις Αστρολάβος / Ευθύνη, 1995, σελ. 261 κ.ε.]

Πίνακας περιεχομένων ΚΔ' τόμου περιοδικού «Χρονικά» (2001, τεύχη 171-176)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΕΥΧΩΝ

Τεύχος 171 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2001)	Τεύχος 174 (Ιούλιος – Αύγουστος 2001)
Τεύχος 172 (Μάρτιος – Απρίλιος 2001)	Τεύχος 175 (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2001)
Τεύχος 173 (Μάϊος – Ιούνιος 2001)	Τεύχος 176 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2001)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αμπατζοπούλου Φρ., 171/3	Μαυροομάτης Θεοδ., 175/13
Αποστολάτος Γεο., 173/22	Μουτζάλη Αφ., 176/12
Αριστάρχης Γ., 172/3, 173/10	Μπαττίνου Ζ., 175/15
Ασέρ Ντ., 176/24	
	Ευδάκης Ν., 175/15
Γκοντέν Κρ., 171/2	
	Οικονόμου Φ., 176/3
Διακογιάννης Θ., 173/5	
	Παλαμάς Κ., 175/11
Εγγονόπουλος Ν., 171/20	Παπαδόπουλος Κων., 174/3
Ζάχου-Παπαζαχαρίου Ευ., 175/5	Ραφαέλ Σμ., 172/10
	Ρωμανός Ιω., 174/8
Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (εγκύκλι- οι) 172/8	Σαμαρά Βασ., 174/22
	Σαρηγιάννης Μαρ., 176/3
Κόντος Π., 175/2	Σκανδάλης Χρ., 115/17
Κοπελιά – Κέρλ Γ., 175/12	Σολομών Σολ., 173/23
Κυροτάς Δ., 173/3	
Κωνσταντίνης Κ. 176/10	Τουμασάτος Ηλ., 171/28
Μαγρίζου-Σαΐα Μπ., 176/9	Φλάϊσερ Χ., 175/7
Μαλεβίτσης Χρ., 174/2	Φράγκου – Γκαϊδατζή Δ., 172/17
	Φρεξής Ρ., 171/12, 173/16

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

Αϊνστάϊν Αλμπ., 172/13	174/22, 175/17, 176/24
Αλφάβητο Εβραϊκό, 175/5	«Δίκαιοι των Εθνών», 173/21
Διαγωνισμός Διηγήματος, 171/28, 172/17, 173/23,	Εβραίοι (στην ελληνική λογοτεχνία), 171/3

Εβραίοι και Λάκωνες, 171/25
Εβραίοι (φυτά στους αρχαίους Εβραίους), 172/3 και 173/10
Εβραίοι (στο Σουφλί), 172/16
Εβραίοι (στην Κέρκυρα), 172/16
Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (έκθεση ζωγραφικής), 175/15
Εθιμα («Το κάψιμο του Ιούδα»), 171/8

Θρησκείες (ρόλος), 171/2

Ιουδαίοι, 173/3
Ιουδήθ, 175/12
Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, 175/3
Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλικών Θηβών, 175/13
Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, 171/20, 172/10, 176/3
Ισραηλιτική Κοινότητα Ζακύνθου, 172/15
Ισραηλιτική Κοινότητα Κέρκυρας, 174/8
Ισραηλιτική Κοινότητα Κρήτης, 171/21
Ισραηλιτική Κοινότητα Κω, 173/5
Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας, 176/9
Ισραηλιτική Κοινότητα Νέας Ορεστιάδας, 171/12

Ισραηλιτική Κοινότητα Ξάνθης, 173/19
Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών, 176/12
Ισραηλιτική Κοινότητα Πρέβεζας 176/23
Ισραηλιτική Κοινότητα Σερρών, 173/20
Ισραηλιτική Κοινότητα Φλώρινας, 172/16

Κακό (έννοια), 175/2
Κοινωνική ηθική, 174/2
Κοραής Αδ., 174/3

Λευκάδα (τελετή), 176/22

Μειονότητες, 174/3

Ολοκαύτωμα, 175/7, 176/2

Ολοκληρωτισμός, 172/2

Πόλεμος (Ελληνο-ιταλικός 1940), 175/3

Τράπεζες εβραϊκές, 173/16

Τσβάΐχ Στ., 175/11

Τυπογραφία εβραϊκά, 173/22

Εκδόσεις (παρουσίαση):

* Υπουργείου Εξωτερικών: «Οι Έλληνες Εβραίοι», 171/30, * Ε. Μωϋσή: «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Λάρισας πριν και μετά το Ολοκαύτωμα», 171/32, * Λ. Λεβή: «Θυμάμαι: Η ιστορία ενός διωγμού», 171/32 * Μ. Modiano: «Hamehune Modillano», 171/32 * Β. Μπούτου: «Τα δάκρυα της βασίλισσας», 171/32 * Δημ. Τσάμη: «Άγιον Όρος – Προσέγγιση στην πρόσφατη ιστορία του», 171/32, * Ρ. Ναχιμία: «Βομβάη αγαπημένη», 171/32 * Ρ. Coelho: «Το πέμπτο Βουνό», 172/20 * Γ. Α. Φίλη: «Το

Στρατόπεδο», 173/29 * Θ. Εξάρχου: «Οι Εβραίοι στην Ξάνθη», 174/25 * Ιωσ. Βεντούρα: «Ταναΐς», 174/25 * Θρασ. Παπαστρατή: «Οι Εβραίοι του Διδυμοτείχου», 175/22 * St. Tom Kiewicz: «L' Adolescence volee», 175/22 * Ευ. Μισραχή: «Ο τίτλος του δικαίου», 176/30 * Θ. Καλαφάτη: «Οι Εβραίοι της Κέρκυρας και το πέρασμά τους από τη Λευκάδα στο δρόμο προς το Αουσβιτς – Ιούνιος 1944», 176/30 και Anne Matalon: «Conference au club des intimes», 176/30.

Επιστολές στα «Χρονικά»

* Χρ. Σαμαρτζίδης: Εβραίοι απόφοιτοι του Β' Γυμνασίου Αρρένων Θεσσαλονίκης, 171/33
* Ν. Βασιλάτος: Η συμβολή του Γ. Βασιλάτου στην υπόθεση Μέρτεν, 171/33
* Δ. Γιαννακόπουλος: Η προσφορά των

Ισραηλιτών, 172/20
* Λ. - Ν. Καπόν: Εβραίοι απόφοιτοι του Β' Γυμνασίου Αρρένων Θεσσαλονίκης, 173/29
* Γ. Σταραντζής: Χριστιανικές Αρές κατά των Εβραίων, 174/26.

“CHRONIKA”

Organ of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulis Str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++301-32 44 315, fax: ++301-33 13 852

e-mail: hhkis@hellasnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of the contents of issue 177, vol. 25

January-February 2002

✓ In his essay titled "**The Human Case**", the well known essayist Konstantinos Tsiropoulos quotes: "Two dark forces of indomitable Evil, racism / anti-Semitism and ultra-nationalism, scarred this century with atrocities and bloodshed. Whether separately (like in the U.S. in the older days), or combined (like in Nazi Germany), they fought against mankind and spread so much violence in religious, mainly Christian experiences throughout large sections of human society, that not even the Churches, which in many cases proved cowardly and collaborationist, succeeded to prevent.

✓ In her study, Dr. Minna Rozen, Professor at the University of Tel Aviv, refers to the **Greek Romaniotes** (Jews who settled in Greece since the 1st century AD), at a time when the country was under Turkish Domination.

✓ A fairly small romaniote community, successor of the Byzantine, existed at Trikala in the 15th C., which around the middle of the century suffered by the surgun (compulsory resettlement) to Constantinople applied by the sultan immediately after its fall in order to fertilize the economic life of the capital. Towards the end of the century the community was considerably increased by the arrival of refugees from Spain (the well known Sephardis), from Central Europe (Askenazi) and Sicily, which occupied a particular quarter of the town according to the ottoman political and administrative system of millet. We publish the essay of Mrs Katerina Bichta entitled "**The Jewish Community of Trikala in the 16th C. and its members occupations**".

✓ We republish a chapter from the novel of the author Giorgos Skabardonis, on the

Holocaust of the Jews of Thessaloniki. Author Alberto Nar presents the book in the "Book Reviews" column in our magazine.

✓ We publish a short story by Dimitris Petsetides, titled "**In Olive Oil**", which was awarded a prize in the anti-racial competition announced by the Greek State Radio and the Central Board of Jewish Communities in Greece, in the "Memory of Greek Jews Martyrs of the Holocaust."

✓ The Prefecture of Ioannina organized a series of events in honor of the Jewish poet **Yosef Elijah** (1901-1931), who lived in there.

✓ The issue closes with **book presentations**.

(Translation: Rebecca Kamhi)

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΨΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 32.44.315-8

E-mail: hhkis@hellasnet. gr

Internet site: http://www.kis.gr

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν
τις απόψεις των συγγραφέων τους.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 72 18 421

Διανέμεται Δωρεάν

